माध्यमिकशिक्षापाठ्यक्रमः
संस्कृतभाषाव्याकरणम्

कक्षा : ९-१० विषयसङ्केतः Slb. 013 (कक्षा ९)Slb. 014 (कक्षा १०)
पाठ्यघण्टाः ४ वार्षिककार्यघण्टा : १२८

१. परिचयः

संस्कृतं प्राचीनकालादाविश्वं प्रवहन्ती ज्ञानधारा वर्तते । संस्कृतस्य विश्वव्यापि महत्त्वं बहूपयोगित्वञ्च सर्वत्र स्वीकृतं समादृतञ्चास्ति । संस्कृतवाङ्मये निबद्धैरगणितैर्लोकोपयोगिविषयैर्मानवः स्वहितं परहितञ्च साधयितुं शक्नोति । अस्मिन् वाङ्मये तादृशं तत्त्वं सन्निहितं वर्तते यन्मानवं सन्मार्गे नियोज्य सत्कर्मणि प्रवर्तितुं सततं प्रेरयति । संस्कृतं न केवलं संस्कृतेः परम्परायाश्चैव वाहकमपि तु स्वास्थ्य-खगोल-ज्योतिर्विज्ञानादिविषयाणां प्रत्यक्षज्ञानेन स्वस्य विज्ञानत्वमपि प्रमाणीकर्तुं क्षममक्षयं विद्यावैभवं विद्यते । भाषिकज्ञाननैपुण्यार्जने संस्कृतस्यातुल्या भूमिका वरीवर्ति । संस्कृतं भाषाविज्ञानस्याध्ययनायाक्षयं स्रोतो वर्तते । एतदेव मानवजातेरितिहासप्रकाशको ज्ञानमयप्रदीपरूपः सर्वाधिकप्रमाणपुष्टो वाङ्मयराशिरप्यस्ति । विज्ञानविशारदैरन्तरिक्षविज्ञानस्य कार्यजातं सौकर्येण साधयितुं संस्कृतमेव सर्वोपयोगि साधितमस्ति । इमामेव कार्यपीठिकां समाश्रित्य वर्षाणां सार्धदशकस्याभ्यन्तरे सुसाङ्ख्योपकरणं संस्कृतभाषानिबद्धं निर्मातुमुपक्रमः प्रचालितोऽस्ति । अनेनेयं परिस्थितिराकल्यते यद्ये संस्कृतं न जानन्ति ते भविष्यति सङ्गणकाद्यत्यावश्यकोपकरणानां चालने काठिन्यमनुभविष्यन्ति । तादृशीमवस्थां निवारयितुम्, विश्वव्यापिनीषु प्रतिस्पर्धासु उत्कृष्टकौशलं दर्शयितुम्, लोकोपकार-युगोपकारयोर्भावनां विशदीकर्तुं स्वकर्तव्याकर्तव्यं सम्यगवबोद्धुञ्च संस्कृतस्य ज्ञानं परमावश्यकं भवति । अत एव इदानीन्तन्यां परिस्थितौ संस्कृतस्य पठनं पाठनं च सर्वेषां कृते सर्वथा हितकारकमेव न कदाप्यहितकारकमिति नात्युक्तिः । एतादृशान्महिमशालिनः सर्वजनहितसाधकात् संस्कृतान्न कोऽपि वञ्चितो भवेदिति विचारसारेण विद्यालयस्तराय संस्कृतस्य पाठ्यक्रमा निर्मिताः सन्ति । तेष्वयमन्यतमयत्नो वर्तते । संस्कृतभाषाव्याकरणतर्कशास्त्राणां समवेतज्ञानप्रदानमस्य पाठ्यक्रमस्य नूतनवैशिष्ट्यमस्ति ।

एतस्मिन् पाठ्यक्रमे संस्कृतस्य सर्वाधिकप्रभावकारिशिक्षणाय नैकविधा उपायाः प्रदर्शिताः सन्ति । विषयवस्तुनो माध्यमेन भाषिककौशलार्जनं भाषाभ्यासेन विषयानुशीलनञ्चेति मिथो विधिना विद्यार्थिषु प्रावीण्याधानं शीर्षलक्ष्यं वर्तते । भाषाव्याकरणयोरनुकार्यप्रधानस्य ज्ञानस्याभावेन विद्यार्थिभ्यो महती हानिर्जायते । हानिमिमां निवार्य विद्यार्थिषु भाषिकज्ञान-सदाचारनिर्माण-राष्ट्रहितचिन्तनादिगुणगणानां युगपदेव सम्भरणस्योद्देश्येन ९-१० कक्षयोः संस्कृतभाषाव्याकरणस्य पाठ्यक्रमोऽयं विकसितो वर्तते । अत्र भाषा प्राचीना सत्यपि सामयिकविषया नूतनरीत्या समाविष्टाः सन्ति । शिक्षणस्य आधुनिकविधिसिद्धान्तौ अनुसृत्य विकसितेऽस्मिन् पाठ्यक्रमे लोकरुचि-हितावश्यकताप्रतिपादकानि विधावैविध्ययुतानि पाठ्यवस्तूनि निर्धारितानि वर्तन्ते । संस्कृतं सरलतममधिकतमप्रभावकारि च विधातुं विद्यार्थिहितानुकूलो विषयोऽत्र विन्यस्तोऽस्ति । प्रतिपाठं प्रसिद्धानां छन्दसां परिचयप्रदानं पाठ्यक्रमस्य नवीनावधारणा वर्तते येन संस्कृतस्य छन्दोबद्धानां नैकविधानां वाङ्मयग्रन्थानां स्वाध्ययनमपि सुकरं भवेदित्यपेक्षितमस्ति । पाठ्यक्रमस्येयं संरचना संस्कृतं प्रतिजनं प्रतिजनपदञ्च प्रापयितुं दिङ्निर्देशनं विदधातीति विश्वस्यते ।

पाठ्यक्रमेऽस्मिन् पाठ्यक्रमनिर्माणस्याद्यतनविधिरनुसृतोऽस्ति । परिचयम्, स्तरगतयोग्यताम्, कक्षागतशिक्षणोपलब्धिम्, विषयवस्तुनः क्षेत्रक्रमौ, शिक्षणसहजीकरणप्रकियाम्, विद्यार्थिमूल्याङ्कनञ्च समाविश्यास्य विकासो विहितो वर्तते । पूर्वापरकक्षयोरानुकूल्येन लम्बतासन्तुलनत्वेन च विषयवस्तु विन्यस्तमस्ति । प्रतिकक्षं भाषा-व्याकरण-तर्कशास्त्रखण्डानां शिक्षणस्योपलब्धीः सूत्रगतरूपेण निर्दिश्य मूल्याङ्कनविधावधुनातनी प्रक्रियावलम्बिता वर्तते । आधारभूतस्तरस्य ज्ञान-शिल्प-क्षमतादिकौशलं प्रवर्ध्य परिष्कृत्य चैकादशद्वादशकक्षयोर्दक्षतां समर्ज्य तत उच्चशिक्षायां नैपुण्यमधिगन्तुमयं पाठ्यक्रम आधारशिला सेत्स्यतीति विश्वस्यते ।

## २.	स्तरगतयोग्यताः

माध्यमिकस्तरे ९-१० कक्षयोः संस्कृतभाषाव्याकरणविषयमधीत्य विद्यार्थिनोऽधो निर्दिष्टेषु विषयेषु क्षमा भविष्यन्ति-

भाषाखण्डः

१. पाठ्यवस्तुभाषिकप्रयुक्त्योः कौशलप्रदर्शने
२. विविधविधानां माध्यमेन विचारचिन्तनानुभवानामभिव्यक्तौ
३.	नैतिक-सामाजिक-संस्कृतिक-व्यवहारकुशलव्यक्तित्वनिर्माणे
४. राष्ट्रस्य मौलिकसंस्कृति-सभ्यतेतिहास-गौरवास्पदसम्पदां संरक्षणप्रचारणयोः
५. शिष्टाचारेण भाषिकशिल्पानां प्रयोगे
६. प्राचीनज्ञानराशौ सन्निहितस्य वैज्ञानिकचिन्तनस्य परिशीलने
७. स्वास्थ्यसंरक्षणाय गार्हस्थ-प्राकृतिकोपायावलम्बने
८. वक्तृताप्रवचनादिमाध्यमेन सामाजिकजागृत्यभिवर्द्धने
९. सर्जनात्मकाभिव्यक्तिकौशलप्रकाशने
१०. उच्चस्तरीयविषयवस्तुभाषिकज्ञानार्जनायावश्यकसामर्थ्योद्भावने

व्याकरणखण्डः

१. वर्णानां स्थान-प्रयत्न-संज्ञानां प्रत्याहारगतवर्णानाञ्च प्रयोगे
२. पाणिनीयव्याकरणशास्त्रीयपारिभाषिकसंज्ञानामवबोधे प्रयोगे च
२. ससूत्रं पञ्चसन्धिप्रक्रियाज्ञाने प्रयोगे च
३. सुबन्तपदानां ससूत्रं रूपसिद्धिप्रक्रियावबोधेन प्रयोगकौशलप्रदर्शने
४. अव्ययशब्दानां ससूत्रं पदत्वसाधने अर्थानुकूलप्रयोगे च
६. निर्दिष्टसूत्र-वार्तिक-परिभाषा-कारिकाणामर्थनिर्वचनेन प्रयोगव्यापारे
७. साधितपदानामर्थानुरूपप्रयोगेण वाक्यानुच्छेदनिबन्धरचनायाम्
८. संस्कृतव्याकरणस्याधारभूतनियमानाश्रित्य भाषाप्रयोगस्य नैपुण्यार्जने

न्यायखण्डः

१. न्यायवैशेषिकशास्त्रयोर्बहुधा प्रयुज्यमानानां निर्दिष्टपारिभाषिकपदानामवबोधपूर्वकं सोदाहरणं प्रयोगे
२. वैशेषिकदर्शनाभिमतसप्तपदार्थानामुद्देशे
३. वैशेषिकदर्शनप्रतिपाद्यसप्तपदार्थानां सामान्यनिर्वचने
४. न्यायदर्शनाभिमतप्रमाणानां सामान्यतो विश्लेषणे
५. वैशेषिकदर्शनाभिमतसप्तपदार्थेषु न्यायदर्शनाभिमतषोडषपदार्थानामन्तर्भावकरणे च

३. शिक्षणोपलब्धिः

कक्षा ९

भाषाखण्डः

श्रवणं भाषणञ्च

शिक्षणोपलब्धयः	शिक्षणोपलब्धीनां विस्तरः
१. श्रुतानां गद्यांशानां वाचनम्	१.१ गद्यांशं श्रुत्वा तदनुरूपं वाचनम् १.२ पठितस्य गद्यांशस्य नियमानुकूलं भाषणम् १.३ गद्यांशगतपदवाक्यानां सार्थबोधमुच्चारणम्
२. यथालयं पद्यानां वाचनम्	२.१ श्रुतस्य पद्यस्य लयानुशीलनम् २.२ पाठस्थपद्यस्य यथालयं गायनम् २.३ पद्यस्थपदानां लयानुकूलं वाचनम् २.४ पद्यं श्रुत्वा तद्गतभावप्रकटनम्
३. पठितपदानामर्थापनेन वाक्येषु प्रयोगः	३.१ पठितपदानां सन्दर्भानुकूलमर्थप्रकटनम्

	३.२ अर्थं श्रुत्वा पाठस्थशब्दानां कथनम् ३.३ पदार्थाननुशील्य वाक्यार्थप्रकाशनम् ३.४ पठितपदानां वाक्येषु योजनम्
४. पठितविषयाधारेण प्रश्नोत्तरणम्	४.१ पठितविषयमाधृत्य प्रश्ननिर्माणम् ४.२ पठितविषयेषु जिज्ञासाभिव्यञ्जनम् ४.३ पठितविषयाधृतप्रश्नानामुत्तरणम्
५. श्रुतस्य पठितस्य वा विषयवस्तुनः सार-भाव-संरचना-क्रमाणां कथनं पाठस्थचरितानां परिचायनञ्च	५.१ पठितस्य श्रुतस्य वा विषयवस्तुनः सारभावकथनम् ५.२ निर्दिष्टविषयवस्तुनो विधागतसंरचनाया अभिव्यञ्जनम् ५.३ निर्दिष्टविषयवस्तूनां श्रवणेन यथाक्रमं प्रस्तुतिः ५.४ पाठस्थचरितानां सपरिचयं वैशिष्ट्यप्रकाशनम्
६. परिचितविषयेष्वाभिमतप्रकटनम्	६.१ श्रुतस्य दृष्टस्य पठितस्य वा विषयवस्तुनः स्वशब्दैः कथनम् ६.२ अनुभूतविषयस्य वर्णनम् ६.३ अनुभूतसमस्यायाः समाधानोपायकथनम्
७. पाठे प्रयुक्तानां भाषातत्त्वानां स्वरूपकथनम्	७.१ पाठानुप्रयुक्तसन्धीनां स्वरूपनिर्धारणम् ७.२ निर्दिष्टानां शब्दानां धातूनाञ्च रूपावलिकथनम् ७.३ पाठप्रयुक्तानामव्ययपदानां निदर्शनम् ७.४ निर्दिष्टप्रत्ययैर्निष्पन्नानां पाठप्रयुक्तानां पदानामभिव्यञ्जनम् ७.५ पाठस्थवाक्येषु प्रयुक्तानां पदानां कारकविभक्तिनिर्देशनम् ७.६. वाक्यं श्रुत्वा तस्य लिङ्ग-वचन-पुरुषनिर्धारणम् ७.६. वाक्यस्य लिङ्ग-वचन-पुरुषपरिवर्तनम्
८. पाठगतविषयाणां वर्णनम्	८.१. पाठं पठित्वा तद्गतविषयानां वर्णनम् ८.२. काव्यपद्यश्रवणेन तद्गतसूक्तीनामाशयकथनम् ८.३. नीतिपद्यं श्रुत्वा तद्गतनीतिविषयप्रकटनम् ८.४. नीतिकथां श्रुत्वा तद्गतनीतेरावश्यकत्वनिगदनम् ८.५. पौराणिककथाया आकर्णनेन ततो ग्राह्यपक्षनिरूपणम् ८.६. प्रबन्धश्रवणेन नीतिशिक्षाया महत्त्वकथनम् ८.७. प्रबन्धं श्रुत्वा प्राचीनशल्यतन्त्रस्य महत्त्वनिगदनम् ८.८. संवादं श्रुत्वा सामाजिकसञ्जालप्रयोगस्य लाभहान्योः कथनम् ८.९. जीवनवृत्तमाकर्ण्य काव्यस्रष्टुर्वैशिष्ट्यवर्णनम् ८.१०. वक्तृतापाठं श्रुत्वा आर्यसंस्कृतेर्महत्त्वाख्यापनम्

पठनम्

शिक्षणोपलब्धयः	**शिक्षणोपलब्धीनां विस्तरः**
१. यथालयं पद्यस्य वाचनम्	१.१ लयमनुसृत्य पद्यस्य पठनम् १.२ पद्यं पठित्वा यतिनिश्चयनम् १.४ पद्यं पठित्वा तस्य भावप्रकाशनम्
२. विषयबोधपूर्वकं निर्धारितगद्यांशस्य पठनम्	२.१ गद्यांशगतपदानां द्रुतपठनम् २.२ गद्यांशस्य मौनपठनेन तद्गतविषयप्रकाशनम् २.३ गद्यांशमधीत्य तस्य सारसन्देशकथनम् २.४ सन्धिस्थलानि निश्चित्य निर्धारितगद्यांशस्य पठनम् २.५ विरामादिचिह्नानां पालनेन गद्यांशस्य सस्वरं वाचनम्

	२.६ पाठ्यांशमधीत्य प्रमुखविषयाणां सूत्रीकरणम् २.७ पाठ्यवस्तूनां मौनपठनेन अज्ञातार्थानां पदानां सङ्कलनम्
३. निर्धारितसंवादस्य पठनम्	३.१ संवादं पठित्वा तस्य संरचनागततत्त्वानां सूचीनिर्माणम् ३.२ सख्या सह संवादस्य साभिनयं पठनम् ३.३. निर्धारितसंवादमधीत्य तद्गतविषयप्रकाशनम्
४. निर्दिष्टविषयवस्तून्यधीत्य प्रश्नोत्तरणम्	४.१ पठितस्य पाठस्य विषयसम्बद्धप्रश्ननिर्माणम् ४.२ पाठं पठित्वा विषयवस्तुनः संक्षेपेण प्रकटनम् ४.३ निर्दिष्टविषयवस्तुनोऽध्ययनेन तत्सम्बद्धप्रश्नानामुत्तरणम् ४.४ पाठमधीत्य सारगर्भितवाक्यानां भावविस्तारः
५. पाठातिरिक्तानां सामग्रीणां पठनेन विषयवर्णनम्	५.१ पाठातिरिक्ता निर्दिष्टसामग्रीः पठित्वा तासां विषयप्रकाशनम् ५.२ श्रुतस्य दृष्टस्य पठितस्य वा वस्तुनो विषयेऽभिव्यञ्जनम् ५.३ अनुभूतिमाधृत्य सामयिकविषयेऽभिमतप्रकटनम्
६. पाठगतभाषातत्त्वानामनुशीलनम्	६.१ गद्यपद्ययोः सन्धिविच्छेदपुरःसरं पठनम् ६.२ मात्रामनुसृत्य यथाकालं पदगतवर्णानां पठनम् ६.३ निर्दिष्टानां धातूनां शब्दानाञ्च रूपावल्यास्तत्प्रयोगेण निर्मितवाक्यानाञ्च पठनम् ६.४ पाठं पठित्वा निर्दिष्टप्रत्ययैर्निष्पन्नानां पदानां सूचीकरणम् ६.५ पाठाद् निर्दिष्टकारकविभक्त्योरुदाहरणानामन्वेषणम् ६.६ पाठस्य मौनपठनेन निर्दिष्टकालद्योतकानां क्रियापदानां सूचीनिर्माणम् ६.७ अव्ययपदानां पाठानुकूलमर्थनिर्धारणम् ६.८. वाक्यं पठित्वा तस्य लिङ्ग-वचन-पुरुषनिश्चयनम्
७. पाठगतविषयाणामध्ययनेन तद्गतविषयनिरूपणम्	७.१. काव्यपद्यपठनेन तद्गतसूक्तीनां व्यावहारिकत्वप्रकटनम् ७.२. नीतिपद्यं पठित्वा तद्गतनीतिविषयस्य व्यवहारोपयोगित्वसाधनम् ७.३. नीतिकथाया अध्ययनेन तद्गतनीतेरादर्शमयत्वसाधनम् ७.४. पौराणिककथायाः सम्यगध्ययनेन तद्गतचरित्राणां वैशिष्ट्यनिगदनम् ७.५. नीतिप्रबन्धं पठित्वा जीवने नीतिशिक्षाया आवश्यकत्वनिरूपणम् ७.६. स्वास्थ्यप्रबन्धं पठित्वा प्राचीनशल्यतन्त्रस्य वर्तमानचिकित्सायां प्रभावनिगदनम् ७.८. संवादं श्रुत्वा सामाजिकसञ्जालस्य हितकरप्रयोगविधिनिरूपणम् ७.९. जीवनवृत्तस्य पठनेन काव्यस्रष्टुः योगदानकथनम् ७.१०. वक्तृतापाठं पठित्वा आर्यसंस्कृतेर्वैज्ञानिकत्वप्रतिपादनम् ।

लेखनम्

शिक्षणोपलब्धयः	**शिक्षणोपलब्धीनां विस्तरः**
१. पदानां वाक्यानाञ्च शुद्धतया लेखनम्	१.१ पदानां वाक्यानाञ्च श्रुतलेखनम् १.२ पदानां वाक्यानाञ्च यथावल्लेखनम्

	१.३ अशुद्धिनिराकरणेन पदानां वाक्यानाञ्च लेखनम् १.४ पठितपदानां शुद्धलेखनम्
२. पठितपदानामर्थानुकूलवाक्येषु योजनम्	२.१ पठितपदानां पाठानुकूल्येनार्थापनम् २.२ पठितपदानां पर्यायान्वेषणं प्रयोगश्च २.३ अनेकार्थकपदानां प्रयोगप्रदर्शनम् २.४ ज्ञातार्थपदानां पाठस्थविलोमपदानामन्वेषणम् २.५ पठितपदानां योजनेन वाक्यनिर्माणम्
३. अनुच्छेदं पठित्वा प्रश्नोत्तरणम्, तत्सारलेखनञ्च	३.१ सरलसुबोधवाक्यैर्निर्मितादनुच्छेदाद् बोधप्रश्नानां निर्माणम् ३.२ निर्दिष्टानुच्छेदान्निर्मितानां प्रश्नानामुत्तरणम् ३.३ निर्दिष्टानुच्छेदस्य सङ्क्षेपीकरणं सारलेखनञ्च ३.४ निर्दिष्टानुच्छेदस्य प्रमुखविषयाणां सूत्राङ्कनम्
४. पठितविषयमाधृत्य प्रश्ननिर्माणमुत्तरप्रदानञ्च	४.१ पठितविषयवस्तुनः प्रश्नोपस्थापनम् ४.२ पठितवाक्यस्थपदानां प्रश्नार्थकपदैः प्रतिष्ठापनम् ४.३ प्रश्नप्रकृतिमभिज्ञाय तदनुसारेणोत्तरप्रदानम् ४.४ पाठसम्बद्धप्रश्नानामुत्तरलेखनम्
५. निर्धारितगद्यपद्यांशयोर्विषयप्रकाशनम्	५.१ पठितगद्यानां सार-सन्देशलेखनम् ५.२ पठितानां पद्यानां गीतानाञ्च भावार्थप्रकाशनम् ५.३ पाठगतानां सुभाषितानां भावविशदीकरणम् ५.४ पाठगतचरितानां चारित्रिकवैशिष्ट्यविश्लेषणम् ५.५ पठितविषयाणां सतर्कं वर्णनम् ५.६ पाठगतानां विशिष्टवाक्यानां सप्रसङ्गं व्याख्यानम्
६. निर्दिष्टविषयेषु सर्जनात्मकलेखनम्	६.१ परिचितविषयाणां लिखितवर्णनम् ६.२ सूत्राण्याधृत्य कथालेखनम् ६.३ पद्यस्य संवादस्य च स्वशब्दैर्गद्ये रूपान्तरणम् ६.४ स्वकीयवैयक्तिकविवरणस्य निर्माणम् ६.५ अनुभूतविषयमवलम्ब्यानुच्छेदरचना
७. पठितविषयमनुशील्य मौलिकलेखनम्	७.१. सेवाया माहात्म्यप्रकटनेनानुच्छेदरचना ७.२. काव्यपद्यगतसूक्तीनां सोदाहरणं सार्थकत्वनिरूपणम् ७.३. सोदाहरणं पद्यवर्णितनीतीनां व्यवहारोपयोगेन जायमानस्य लाभस्य निरूपणम् ७.४. नैतिककथायां वर्णितस्य पक्षस्य व्यावहारिकत्वनिरूपणम् ७.५. पौराणिककथायाश्चरितगतवैशिष्ट्यनिरूपणम् ७.६.सोदाहरणं नीतिशिक्षाया व्यवहारोपयोगित्वसाधनेन मौलिकलघुप्रबन्धरचनम् ७.७. शल्यतन्त्रे आयुर्वेदाचार्याणां योगदानेन प्राचीनशल्यतन्त्रस्य वर्तमानचिकित्सायामवदानवर्णनम् ७.८.कृतिवैशिष्ट्यादिकमाधृत्य जीवनवृत्तगतकाव्यस्रष्टुः संस्कृतसाहित्ये योगदानप्रकाशनम् ७.९. सामाजिक-सञ्जालानां सदुपयोगस्य लाभनिरूपणम् ७.१०. आर्यसंस्कृतेर्ह्रासोत्पन्नहानीनां तत्संरक्षणोपायानां च सूचीनिर्माणम्
८. सरलवाक्यानामनुवादः	८.१ पठितसंस्कृतवाक्यानां नेपालिभाषायामनुवादः

	८.२ नेपालिभाषायाः सरलवाक्यानां संस्कृतेऽनुवादः ८.३ प्रदत्तस्य पठितानुच्छेदस्य नेपालिभाषायामनुवादः
९. पाठे प्रयुक्तानां भाषातत्त्वानां प्रयोगः	८.१ पाठगतपदवाक्यानां सन्धिविधानं सन्धिविच्छेदनञ्च ८.२ निर्दिष्टानां शब्दानां धातूनाञ्च रूपावल्याः प्रयोगः ८.३ पाठप्रयुक्तानामव्ययपदानां वाक्येषु योजनम् ८.४ निर्दिष्टप्रत्ययैर्निष्पन्नानां पाठप्रयुक्तानां पदानां प्रकृतिप्रत्ययविच्छेदनं वाक्येषु प्रयोगश्च ८.५ पाठे प्रयुक्तानां कारकविभक्तीनां यथानिर्देशं प्रयोगः ८.६. प्रदत्तवाक्यानां लिङ्ग-वचन-पुरुषपरिवर्तनेन लेखनम्

व्याकरणखण्डः

शिक्षणोपलब्धयः	**शिक्षणोपलब्धिविस्तरः**
१. वर्णानां स्थान-प्रयत्न-भेदनिर्धारणपुरःसरं व्याकरणस्य पारिभाषिकसंज्ञानामर्थापनम्	१.१ वर्णानां परिचायनम् १.२ पाणिनीयशिक्षानुसारेण वर्णानामुच्चारणम् १.३ चतुर्दशमाहेश्वरसूत्राणां तत्प्रयोजनस्य च निर्वचनम् १.४ प्रत्याहारनिर्मितिप्रकारावबोधस्तत्प्रयोगश्च १.५ वर्णानां भेदनिरूपणम् १.६ वर्णोत्पत्तिप्रक्रियायां शरीरावयवानां भूमिकां निरूप्य वर्णानां स्थाननिर्धारणम् १.७ स्पृष्टादिसंज्ञानुशीलनेन वर्णानां प्रयत्ननिर्धारणम् १.८ वर्णानां पारिभाषिकसंज्ञावबोधः १.९ सूत्र-वार्तिक-परिभाषाणां लक्षणावबोधेन सूत्राणां षड्विधत्वसाधनम् १.१० ससूत्रमित्-लोप-प्रत्याहार-ह्रस्व-दीर्घ-प्लुतोदात्तानुदात्त-स्वरितानुनासिक-सवर्ण-संहिता-संयोग- पदसंज्ञानां परिज्ञानं प्रयोश्च १.११ निर्दिष्टसूत्र-वार्तिक-परिभाषाणामर्थापनेन लक्ष्ये समन्वयप्रकारप्रदर्शनम्
२. अव्यवहितोच्चारितत्वेन पदान्तत्वेन वा जायमानं वर्णध्वनिपरिवर्तनं परिचित्य सन्धेर्विधानविच्छेदने, ससूत्रं पञ्चसन्धिप्रक्रियाववोधश्च	२.१ सन्धेः पञ्चविधत्वनिर्वचनम् २.२ सन्धिविधाने संहिताया आवश्यकत्वं प्रतिपादनेन तन्नित्यत्वविवक्षाधीनत्वयोर्निश्चयनम् २.३ स्थान्यादेशयोः परिचायनेन स्थानिनः स्थानार्थगुणप्रमाणैः सदृशतमस्यादेशस्य चयनम् २.४ आदेशागमयोरनुबन्धव्यवस्थायास्तत्फलस्य, तयोः स्थानिना सह सम्बन्धस्य चावबोधेन च तत्स्थापनविधेरनुशीलनम् २.५ ससूत्रं यण्-अयादि-यकारवकारलोप-गुण-वृद्धि-दीर्घ-पररूप-पूर्वरूपावङ्सन्धिनियमानां बोधः प्रयोगश्च २.६ ससूत्रं द्वित्व-जश्त्व-लोप-संयोगान्तलोप-रपरत्वविधीनामनुशीलनम् २.७ प्रकृतिभावस्य प्लुत-प्रगृह्यसंज्ञयोश्च पारिभाषिकार्थावबोधेन

	तत्सम्बन्धनिरूपणम् २.७ सोदाहरणं प्लुत-प्रगृह्यसंज्ञयोः प्रकृतिभावस्य च विधायकानां सूत्रवार्तिकानामर्थानुशीलनं प्रयोगश्च २.८ प्राप्तेऽपि सन्धौ स्वभावेनावतिष्ठतां प्रयोगाणां साधुत्वस्य प्रयोगकौशलस्य च प्रदर्शनम् २.९ श्चुत्व-ष्टुत्व-जश्त्व-चर्त्वानुनासिकानुस्वार-पूर्वसवर्ण-छत्व-परसवर्णसन्धिनियमाननुशील्य सन्धेर्विधानं विच्छेदश्च २.१० ङमुट्-धुट्-तुगनुनासिकानुस्वारागमैः सन्धिप्रक्रियानुशीलनम् २.११ ससूत्रं विसर्गस्य सत्व-षत्व-विसर्गादेशसन्धिनियमनिर्वचनम् २.१२ सोदाहरणं ससूत्रञ्च रुत्वोत्व-सत्व-यत्व-यलोप-रेफादेश-रेफलोपनिमित्तकदीर्घ-सुलोपप्रभृतिस्वादिसन्धिनियमनिर्वचनम् २.१३ निर्दिष्टसूत्र-वार्तिक-परिभाषा-कारिकाणामर्थापनेन प्रयोगसिद्धिप्रक्रियाप्रदर्शनं तत्प्रयोगश्च
३. अजन्तपुंलिङ्गशब्दानां ससूत्रं रूपसिद्धिप्रक्रियान्वाख्यानं रूपावल्याः प्रयोगश्च	३.१ लिङ्गानां त्रिविधत्वप्रतिपादनेन निर्धारितानां तत्सदृशानाञ्चाजन्तपुंलिङ्गशब्दानां निदर्शनम् ३.२ सुबन्तपदानां तत्सम्पादकसुप्प्रत्ययानाञ्च परिचायनम् ३.३ प्रातिपदिकसंज्ञासूत्रयोरर्थापनेन व्युत्पन्नाव्युत्पन्नशब्दानां प्रातिपदिकत्वसाधनम् ३.४ सुप्प्रत्ययानां विभक्तित्वस्यानुबन्धविनिर्मुक्तस्वरूपाणाम् अजादि-हलादि-भादि-ङित्त्वादिविशेषतानां सर्वनामस्थान-सुडौडाप्संज्ञानाञ्चावबोधेन तत्प्रयुक्तकार्याणामनुशीलनम् ३.५ ससूत्रमवसानप्रभृतिनिर्दिष्टसंज्ञाज्ञानं प्रयोगश्च ३.६ सर्वनामशब्दानां परिगणनपूर्वकं पूर्वादि-त्यदादिशब्दानाम्, उभोभयशब्दयोः, अन्येषाञ्च सर्वनामशब्दानां रूपावलिगतवैशिष्ट्यप्रकाशनम् ३.७ सर्वविभक्तिवचनेषु प्रातिपदिकप्रत्ययोः संयोजनेन निर्दिष्टशब्दानां रूपनिष्पादनम् ३.८ अजन्तपुंलिङ्गशब्दानां रूपावलिबोधपूर्वकं वाक्येषु योजनम् ३.९ निर्धारितसूत्र-वार्तिक-परिभाषाणामर्थानुशीलनेन प्रयोगसाधनं तत्सिद्धिप्रक्रियागतशङ्कासमाधानञ्च
४. अजन्तस्त्रीलिङ्गशब्दानां स्वरूपावबोधपूर्वकं ससूत्रं रूपसाधनं तत्प्रयोगश्च	४.१ निर्दिष्टशब्दानां स्वरूपानुशीलनेन तत्सदृशानामजन्तस्त्रीलिङ्गशब्दानां निदर्शनम् ४.२ स्त्रीप्रत्ययान्तानामन्येषाञ्च अजन्तस्त्रीलिङ्गशब्दानां प्रातिपदिकत्वसंसाधनं विभक्तियोजनेन रूपाणां निष्पादनञ्च ४.३ नदीसंज्ञायास्तत्प्रयुक्तकार्याणाञ्चावबोधः प्रयोगश्च ४.४ आबन्तशब्देषु ङितां याट्स्याडागमयोरौङः शीभावस्य टौस्सम्बुद्धिष्वेत्वस्य ङेराम्भावस्य चानुशीलनम् ४.५ सर्वनामशब्देषु विशेष्यनिघ्नशब्देषु च समुचितस्त्रीप्रत्यययोजनेन स्त्रियां रूपाणां निष्पादनं प्रयोगश्च ४.६ अजन्तस्त्रीलिङ्गशब्दानां रूपावल्याः प्रयोगकौशलप्रदर्शनम् ४.७ निर्धारित-सूत्र-वार्तिक-परिभाषाणामर्थापनं लक्ष्ये तत्समन्वयश्च ४.८ सूत्रार्थसङ्घटनपूर्वकं प्रयोगसिद्धिप्रकारान्वाख्यानम्

५. अजन्तनपुंसकलिङ्गशब्दानां सूत्रार्थसङ्घटनपूर्विकायाः रूपसिद्धिप्रक्रियायाः परिज्ञानं तत्प्रयोगश्च	५.१ निर्धारितानां तत्सदृशानाञ्च अजन्तनपुंसकलिङ्गशब्दानां परिचायनम् ५.२ नपुंसकलिङ्गे सर्वनामस्थानस्य पृथक्संज्ञायाः तत्प्रयोजनस्य चान्वाख्यानम् ५.३ नपुंसके स्वमोरम्भावस्य लुको वा, औङः शीभावस्य, जश्शसोः शिभावस्य च सार्वत्रिकप्रवृत्तेः, तृतीयादौ च इग्भिन्नप्रातिपदिकानां प्रायेण पुंवत्त्वस्य चानुशीलनेन रूपसाधुत्वप्रक्रियाया वैशिष्ट्यप्रकाशनम् ५.४ नपुंसकलिङ्गेऽजन्तप्रातिपदिकानां ह्रस्वविधाननियमानुशीलनम् ५.५ इगन्तस्य क्लीबस्याजादौ विभक्तौ नुमागमस्य, आमि नुटा नुम्बाधनस्य च नियमावबोधपूर्वकः प्रयोगः ५.६ निर्धारितसूत्र-वार्तिक-परिभाषाणामर्थापनं विधाय लक्ष्ये तत्समन्वयप्रकारनिदर्शनम् ५.७ अवस्थानिदर्शन-सूत्रार्थसङ्घटनपूर्वकं निर्दिष्टप्रयोगाणां साधुत्वप्रदर्शनं सिद्धपदानां प्रयोगव्यापारश्च

न्यायखण्डः

शिक्षणोपलब्धयः	**शिक्षणोपलब्धीनां विस्तरः**
१. न्यायवैशेषिकशास्त्रयोः प्रथितानां केषाञ्चन पारिभाषिकशब्दानामर्थपरिचायनम्	१.१ पाठ्यग्रन्थान्तर्गतनिर्दिष्टप्रकरणेषु प्रयुक्तानां पारिभाषिकपदानामर्थनिर्धारणम् १.२ तेषां पदानां वाक्येषु प्रयोगः १.३ तत्तत्पारिभाषिकपदप्रयोगपुरस्सरं पदार्थानां लक्षणनिर्वचनम् १.४ तत्तत्पारिभाषिकपदप्रयोगपुरस्सरं वाक्यार्थबोधनिर्वचनम्
२. वैशेषिकशास्त्राभिमत-पदार्थोद्देशनम्, द्रव्यपदार्थपरिचयप्रदानं च	२.१ वैशेषिकदर्शनाभिमतपदार्थोद्देशः २.२ नित्यानित्यद्रव्याणां विभजनम् २.३ पृथिव्यादीनां चतुर्णां द्रव्याणां सभेदनिर्वचनम् २.४ आकाशादीनां नित्यद्रव्याणां विवेचनञ्च
३. शब्दान्तानां गुणानां निरूपणम्	३.१ रूपादिचतुर्विंशतिगुणानामुद्देशः ३.२ रूपादिशब्दान्तगुणानां लक्षणकरणम् ३.३ रूपादिशब्दान्तगुणानां लक्षणघटकपदानां प्रयोजनकथनम् ३.४ पाकजगुणनिर्वचनम् ३.५ द्वित्वादिसङ्ख्योत्पत्तिप्रकारः
४.बुद्धि-बुद्धिभेद-कारण-कारणभेदनिरूपणम्	४.१ बुद्धेर्लक्षणनिर्वचनं बुद्धिभेदनिरूपणञ्च ४.२ स्मृतेरनुभवस्य च सोदाहरणं लक्षणप्रतिपादनं यथार्थायथार्थानुभवयोर्वर्णनञ्च ४.३ कारणस्वरूपविवेचनं कारणभेदनिरूपणञ्च ४.४ समवाय्यसमवायिनिमित्ततया कारणस्य त्रैविध्यप्रतिपादनम् ४.५ सोदाहरणं समवायिकारणलक्षणप्रतिपादनम् ४.६ सोदाहरणमसमवायिकारणलक्षणप्रतिपादनम् ४.७ निमित्तकारणलक्षणनिरूपणम्

५. प्रत्यक्षप्रमाणस्य प्रत्यक्षप्रमायाश्चोपपादनम्	५.१ प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणनिर्वचनम् ५.२ प्रत्यक्षप्रमालक्षणनिर्वचनम् ५.३ प्रत्यक्षप्रमाणभेदनिर्वचनम् ५.४ प्रत्यक्षप्रमाकारणीभूतसन्निकर्षभेदनिर्वचनम् ५.५ सन्निकर्षविश्लेषणम् ५.६ प्रत्यक्षप्रमाणोपसंहारः

कक्षा १०

भाषाखण्डः

श्रवणं भाषणञ्च

शिक्षणोपलब्धयः	शिक्षणोपलब्धीनां विस्तरः
१. वर्ण-पद-वाक्यानुच्छेदानामनूच्चारणम्	१.१ श्रुतानां वर्णानां शुद्धोच्चारणम् १.२ संस्कृतपदानामनूच्चारणम् १.३ अधीतानधीतानां वाक्यानामनुच्छेदानाञ्चानुवाचनम्
२. गद्यांशानां यथाश्रुति वाचनम्	२.१ गद्यांशस्य सस्वरं वाचनम् २.२ पठितस्य गद्यांशस्य यथाविधि भाषणम् २.३ गद्यांशगतपदानां भावप्रकटनेन उच्चारणम्
३. पद्यस्य श्रवणेन यथालयमुच्चारणम्	३.१ पद्यं श्रुत्वा लयानुशीलनम् ३.२ निर्दिष्टपद्यस्य यथालयमुच्चारणम् ३.३. गतियत्यादिवशात् पद्यप्रयुक्तच्छन्दोऽभिज्ञानम् ३.३ लयं निश्चित्य पद्यगतपदानां वाचनम् ३.४ श्रुतस्य पद्यस्य भावाभिव्यञ्जनम्
४. पठितपदानां सार्थं वाक्येषु प्रयोगः	४.१ पदानां पाठानुकूलमर्थप्रकटनम् ४.२ अर्थं श्रुत्वा पाठस्थशब्दानां कथनम् ४.३ पदार्थाननुशील्य वाक्यार्थप्रकाशनम् ४.४ पठितपदानामर्थानुशीलनेन वाक्येषु योजनम्
५. पठितविषयमाधृत्य प्रश्नोत्तरणम्	५.१ पठितविषयात् प्रश्ननिर्माणम् ५.२ पठितविषयेषु जिज्ञासोद्भावनम् ५.३ अधीतविषयाधृतप्रश्नानामुत्तरणम्
६. श्रुतस्य पठितस्य वा विषयस्य सार-भाव-संरचना-क्रमाणां पाठस्थचरितानां परिचायनञ्च	६.१ पठितस्य श्रुतस्य वा विषयवस्तुनः सारांशभावार्थप्रकाशनम् ६.२ पठितविषयवस्तुनो विधागतसंरचनाया अभिव्यञ्जनम् ६.३ अधीतविषयवस्तूनां यथाक्रमं प्रस्तुतिः ६.४ पाठस्थचरितानां वैशिष्ट्यप्रकाशनम्
७. परिचितविषयेषु स्वाभिमतप्रकटनम्	७.१ श्रुतस्य दृष्टस्य पठितस्य वा विषयवस्तुनः परिचायनम् ७.२ अनुभूतविषयस्य विश्लेषणम् ७.३ दृष्टसामाजिकसमस्यायाः समाधानोपायप्रदर्शनम्
८. पाठगतानां भाषातत्वानां परिचायनम्	८.१ पाठानुप्रयुक्तसन्धीनां नामाङ्कनम् ८.२ निर्दिष्टानां शब्दानां धातूनाञ्च रूपावलिकथनम् ८.३ पाठप्रयुक्तानामव्ययपदानां सान्दर्भिकार्थप्रकाशनम् ८.४ निर्दिष्टप्रत्ययैर्निष्पन्नानां पाठप्रयुक्तानां पदानां

	प्रकृतिप्रत्ययनिर्धारणम् ८.५ पाठस्थवाक्येषु प्रयुक्तानां पदानां कारकविभक्तिनिर्देशनम् ८.६ पाठप्रयुक्तपदानां वाच्य-काल-भावनिदर्शनम् ८.७. श्रुतवाक्यानां वाच्य-काल-भावपरिवर्तनम्
९. पाठगतविषयाणां वर्णनम्	९.१. स्तुतिपद्यानि श्रुत्वा पद्यवर्णितदेव्या महिमवर्णनम् ९.२. निर्दिष्टमेघदूतपद्यश्रवणेन प्रकृतेः सौन्दर्यवर्णनम् ९.३. निर्दिष्टगीतापद्यान्याकर्ण्य निष्कामकर्मयोगस्य परिचयप्रकटनम् ९.४. ऐतिहासिककथायाः श्रवणेन कथाविषयस्य ऐतिह्यप्रदर्शनम् ९.५. लोककथाया आकर्णनेन तस्या लोकप्रचलिताया हेतुकथनम् ९.६. जलविषयकं प्रबन्धं श्रुत्वा जलस्य जीवनत्वप्रतिपादनम् ९.७. योगप्रबन्धं श्रुत्वा योगसाधनायां प्राणायामस्य महत्त्वाख्यापनम् ९.८. जीवनवृत्तं श्रुत्वा कणादजीवनवृत्तस्य प्रेरकपक्षप्रकटनम् ९.९. लघुनाटकाकर्णनेन लघुनाटकसन्देशकथनम् ९.१०.प्रवचनपाठश्रवणेन आहारसंयमस्य महत्त्वाख्यापनम्

पठनम्

शिक्षणोपलब्धयः	**शिक्षणोपलब्धीनां विस्तरः**
१. लयमनुसृत्य पद्यस्य वाचनम्	१.१ यति-गति-लयनिर्धारणेन पद्यस्य पठनम् १.२ पद्यं पठित्वा यतिनिर्धारणम् १.३ लयबोधपुरःसरं पद्यस्य गायनम् १.४ पठितस्य पद्यस्य भावप्रकाशनम्
२. विषयावगमेन निर्धारितगद्यांशस्य पठनम्	२.१ गद्यांशस्य द्रुतपठनम् २.२ गद्यांशस्य मौनपठनं विधाय तद्गतविषयप्रकाशनम् २.३ अधीतस्य गद्यांशस्य सारसन्देशकथनम् २.४ सन्धियुतपदानि परिचित्य निर्धारितगद्यांशस्य पठनम् २.५ लेख्यचिह्नानां पालनेन गद्यांशस्य सस्वरं साभिनयञ्च वाचनम् २.६ पाठ्यांशपठनेन प्रमुखविषयाणां सङ्क्षेपेण प्रस्तुतिः २.७ पाठ्यवस्तुनोऽज्ञातार्थानां पदानां सङ्कलनम्
३. निर्धारितसंवादाध्ययनेन विषयप्रकाशनम्	३.१ संवादं पठित्वा प्रमुखविषयाणां सूत्ररूपेण निगदनम् ३.२ परिवेशं प्रकल्प्य संवादस्य साभिनयं पठनम् ३.३. निर्धारितसंवादमधीत्य सन्देशप्रकाशनम्
४. निर्दिष्टविषयवस्त्वाश्रित्य प्रश्नोत्तरणम्	४.१ पाठस्य विषयमाधृत्य प्रश्ननिर्माणम् ४.२ पठितपाठस्थविषयवस्तुनः प्रकटनम् ४.३ अधीतविषयवस्तुन उद्धृतप्रश्नानामुत्तरणम् ४.४ पाठं पठित्वा सारवाक्यानां भावविस्तरणम्
५. पाठेतरसामग्रीणां पठनेन विषयवस्तूनां प्रकाशनम्	५.१ पाठेतरा निर्दिष्टसामग्रीरधीत्य तद्गतविषयवर्णनम् ५.२ श्रुतस्य दृष्टस्य पठितस्य वा वस्तुनो विषयाभिव्यञ्जनम् ५.३ अनुभूतेषु सामयिकविषयेषु स्वाभिमतप्रकटनम्

६. पाठगतभाषातत्वानामनुशीलनम्	६.१. संस्कृतभाषाया गद्यपद्ययोः सन्धिविच्छेदपुरःसरं पठनम् ६.२. निर्धारितानां धातूनां शब्दानाञ्च रूपावल्यास्तत्प्रयोगेण निर्मितवाक्यानाञ्च पठनम् ६.३. निर्दिष्टधातूनां रूपावल्याः पठनेन कालनिर्धारणम् ६.४. पाठं पठित्वा निर्दिष्टप्रत्ययैर्निष्पन्नानां पदानां सङ्कलनम् ६.५. पाठितपाठाद् निर्दिष्टकारकविभक्त्योरुदाहरणानामन्वेषणम् ६.६. पाठस्य मौनपठनेन उपसर्गसहितानां समस्तानाञ्च पदानां सूचीकरणम् ६.७. पाठितानामव्ययपदानां पाठानुकूलमर्थनिर्धारणम् ६.८. पाठगतवाक्यानां पठनेन वाच्य-काल-भावज्ञाननिगदनम्
७. पाठस्य पठनेन तद्गतविषयाणामभिव्यञ्जनम्	७.१ स्तुतिपद्यानां पठनेन शक्तिमहिमवर्णनम् ७.२ मेघदूतपद्यान्यधीत्य प्रकृतेर्मनोहारित्वनिरूपणम् ७.३ गीतापद्यानामध्ययनेन निष्कामकर्मयोगस्य महत्वनिगदनम् ७.४ ऐतिहासिककथापठनेन तद्वर्णितविषयाणां प्रामाणिकत्वनिरूपणम् ७.५ लोककथाया अध्ययनेन ततो ग्राह्यपक्षनिरूपणम् ७.६ जलविषयकप्रबन्धपठनेन जलस्रोतसः संरक्षणस्य लाभनिदर्शनम् ७.७ योगप्रबन्धं पठित्वा प्राणायामप्रकारनिरूपणम् ७.८ जीवनवृत्तं पठित्वा पौरस्त्यवाङ्मये कणादस्य योगदानाख्यापनम् ७.९ लघुनाटकाध्ययनेन नाटकस्य चरित्राणां चारित्रिकवैशिष्ट्यप्रकटनम् ७.१०. प्रवचनपाठमधीत्य आहारसंयमस्य स्वास्थ्यरक्षकत्वनिरूपणम् ७.११. निर्दिष्टसामग्रीणां पठनेन आत्मगौरवभावप्रकटनम्

लेखनम्

शिक्षणोपलब्धयः	**शिक्षणोपलब्धीनां विस्तरः**
१. पद-वाक्यानुच्छेदानां शुद्धलेखनम्	१.१ पदानां वाक्यानाञ्च श्रुतलेखनम् १.२ पद-वाक्यानुच्छेदानामनुलेखनम् १.३ अशुद्धिनिराकरणपुरःसरं पद-वाक्यानुच्छेदानां पुनर्लेखनम् १.४ पठितपदवाक्ययोः शुद्धलेखनम्
२. अर्थानुशीलनेन पठितपदानां वाक्येषु योजनम्	२.१ सन्दर्भं विचार्य पठितपदानामर्थापनम् २.२ वाक्यानुच्छेदस्थानां निर्दिष्टपदानां पर्यायपदैः प्रतिष्ठापनम् २.३ पठितानामनेकार्थकपदानां यथासन्दर्भं प्रयोगकौशलप्रदर्शनम् २.४ विपर्ययपदैर्निर्दिष्टपदानि प्रतिष्ठाप्य विलोमार्थे वाक्यस्य परिवर्तनम् २.५ पठितपदानां योजनेन मौलिकवाक्यनिर्माणम्
३. अनुच्छेदस्य पठनेन प्रश्नोत्तरणम्	३.१ सरलवाक्यै रचितादनुच्छेदाद् बोधप्रश्नानां निर्माणम् ३.२ निर्दिष्टानुच्छेदसम्बद्धप्रश्नानामुत्तरणम्

	३.३ निर्दिष्टानुच्छेदस्य सारलेखनम् ३.४ प्रमुखविषयान् सूत्रीकृत्य निर्दिष्टानुच्छेदस्य सङ्क्षेपीकरणम्
४. पठितविषयमाधृत्य प्रश्नोत्तरणम्	४.१ पठितविषयेषु प्रश्नोपस्थापनम् ४.२ प्रश्नार्थकपदैर्वाक्यस्थपदानां प्रतिष्ठापनेन प्रश्नार्थे वाक्यपरिवर्तनम् ४.३ प्रश्नप्रकृतिबोधपूर्वकमुत्तरलेखनम् ४.४ पाठसम्बद्धानां प्रश्नानामुत्तरप्रदानम्
५. पाठ्यवस्तुनो विषयप्रकाशनम्	५.१ पठितगद्यगतविषयाणां सार-सन्देशलेखनम् ५.२ पठितस्य पद्यस्य गीतस्य च भावार्थलेखनम् ५.३ पाठस्थसुभाषितानां भावप्रकाशनम् ५.४ पाठगतचरितानां चारित्र्यविश्लेषणम् ५.५ सतर्कं पठितविषयाणामुपस्थापनम् ५.६ सन्दर्भप्रसङ्गयोर्निदर्शनेन पाठगतविशिष्टवाक्यानां व्याख्यानम्
६. निर्दिष्टविषयमनुसृत्य सर्जनात्मकलेखनम्	६.१ अनुभूतविषयाणां मौलिकवर्णनम् ६.२ सूत्राधारेण कथाया लघुप्रबन्धस्य च लेखनम् ६.३ पद्ये निबद्धविषयस्य गद्यमाध्यमेन विस्तरणम् ६.४ लघुनाटककथयोः प्रत्यक्षकथनानामप्रत्यक्षकथनशैल्या लेखनम् ६.५ प्रदत्तविवरणाधारेण जीवनवृत्तलेखनम् ६.६ परिचितविषयमवलम्ब्य अनुच्छेदरचनम् ६.७. स्वानुभूतविषयेषु लघुप्रबन्धरचनाभ्यासः ६.८. पठितपद्यानां गद्ये रूपान्तरणम् ६.९. कस्यचिद् विषयस्य अध्ययनेन प्रवचनस्य कृते सूत्राणां निर्माणम्
७. पाठगतविषयानुशीनेन मौलिकलेखनम्	७.१ पौरस्त्ये शक्तिपूजनसंस्कारस्यौचित्यनिरूपणम् ७.२. प्रकृतिचित्रणसम्बद्धानां काव्यपद्यान्तराणामन्वेषणेन प्रकृतेः सौन्दर्याख्यापनम् ७.३. निष्कामकर्मयोगस्य व्यवहारोपयोगित्वसाधनम् ७.४. ऐतिहासिककथायाः सन्देशस्य स्वजीवने सदुपयोगविधिनिरूपणम् ७.५. लोकप्रचलितकथाया विषयस्य समाजोपयोगित्वसाधनम् ७.६. जलस्रोतसां विनाशेन संसारे आपत्स्यमानानामापदां सूचीकरणं तन्निराकरणोपाय-प्रदर्शनञ्च ७.७. जलवायुपरिवर्तनस्य वर्तमानावस्थायाः समीक्षणम् ७.८. योगस्याष्टाङ्गेषु प्राणायामस्य स्थाननिर्धारणम् ७.९. स्वास्थ्ये प्राणायामस्य लाभनिरूपणम् ७.८. पौरस्त्यदर्शनेषु वैशेषिकदर्शनस्य स्थाननिरूपणम् ७.९. वैशेषिकदर्शनस्य वैज्ञानिकत्वसाधनम् ७.१०. पाठमाधृत्य कणादस्य व्यक्तिवृत्तनिर्माणम् ७.११. दर्शनक्षेत्रे कणादस्य स्थाननिर्धारणम् ७.१२. वैशेषिकदर्शनस्य सर्वशास्त्रोपकारकत्वसाधनम्

	७.१३. अभिनेयताया दृष्ट्या नाटकस्य विश्लेषणम् ७.१४. लघुनाटकस्य सामजिकतत्त्वप्रकाशनम् ७.१५ आहारसंयमस्य स्वास्थ्यरक्षकत्वनिरूपणम् ७.१६. हितभोजनस्य मितभोजनस्य चौचित्यनिरूपणम् ७.१७. निर्दिष्टविषयाणामनुशीलनेनात्मगौरवस्य राष्ट्रभक्तेश्च भावप्रकाशनम्
८. सरलवाक्यानामनुवादः	८.१ पठितसंस्कृतवाक्यानां नेपालिभाषायामनुवादः ८.२ नेपालिभाषायाः सरलवाक्यानां संस्कृतेऽनुवादः ८.३ प्रदत्तयोः पठितगद्यांशपद्यांशयोर्नेपालिभाषायामनुवादः
९. पाठे प्रयुक्तानां भाषातत्त्वानां प्रयोगः	९.१ पठितसन्धिनियमाननुशील्य संस्कृतभाषया निबद्धेषु गद्यपद्येषु सन्धिविधानं सन्धिच्छेदनञ्च ९.२ निर्धारितानां धातूनां शब्दानाञ्च रूपावल्या वाक्येषु प्रयोगः ९.३ निर्दिष्टधातूनां रूपावल्या अनुशीलनेन निर्दिष्टकालस्य वाक्यरचना ९.४ निर्दिष्टप्रत्ययैर्निष्पन्नानां पाठगतपदानां प्रकृतिप्रत्यययोर्विच्छेदनम् ९.५ पाठाधृतकारकनियमाननुशील्य निर्देशानुसारेण वाक्येषु समुचितविभक्तीनां प्रयोगः ९.६ पाठप्रयुक्तानां सोपसर्गपदानामुपसर्गनिदर्शनम् ९.७ पाठे प्रयुक्तेषु समस्तपदेष्वन्तर्भूतानां पदानां निश्चयनम् ९.८ पठितानामव्ययपदानां प्रयोगेण वाक्यनिर्माणम् ९.९ वाक्यानां वाच्य-काल-भावपरिवर्तनेन लेखनम्

व्याकरणखण्डः

शिक्षणोपलब्धिः	**शिक्षणोपलब्धिविस्तारः**
१. हलन्तशब्दस्वरूपपरिज्ञानेन हान्त-वान्त-रान्त-मान्त-नान्त-जान्तानां निर्धारितपुंलिङ्गशब्दानां ससूत्रं रूपसिद्धिप्रक्रियानिदर्शनं सिद्धपदप्रयोगश्च	१.१ हलन्तशब्दानां स्वरूपाधिगमनम् १.२ भ-पद-सर्वनामस्थानसंज्ञाप्रयुक्तकार्याणां हल्ङ्यादिलोपस्य चानुशीलनेन हलन्तशब्दानां रूपावलिगतवैशिष्ट्यानुशीलनम् १.३ निर्दिष्टसङ्ख्यावाचकशब्दानां लिङ्ग-वचन-रूपावलिगतवैशिष्ट्यपरिचायनपूर्वकः प्रयोगः १.४ निर्दिष्टत्यदादिशब्देषु अदस्पर्यन्तानामत्वपररूपेण किमश्च कादेशेन जायमानं शब्दस्वरूपपरिवर्तनमनुकृत्य विशेषनियमाभावेऽजन्तसर्वनामवत्तेषां रूपावलिनिर्धारणम् १.५ सम्प्रसारणप्रक्रियाया अवबोधः प्रयोगश्च १.६ नान्तशब्देषु सर्वनामस्थाने नुम्विकरणकशब्देषु च सम्बुद्धेः प्रथमैकवचने च जायमानयो रूपयोः सकारणं वैषम्याधिगमनेन प्रयोगः १.७ निर्दिष्टहलन्तपुंलिङ्गशब्दानां तत्सदृशशब्दानाञ्च रूपावल्या बोधः प्रतिपदं वाक्येषु प्रयोगश्च १.८ निर्दिष्टसूत्र-वार्तिक-परिभाषानामर्थानुशीलनेन रूपसाधनं तत्प्रक्रियागतशङ्कानिराकरणञ्च १.९ साधितानां तत्सदृशानाञ्च पदानां यथानिर्देशं प्रयोगेण

	अनुच्छेदादिरचना
२. निर्धारितानां दान्त-थान्त-चान्त-तान्त-शान्त-षान्त-सान्तानां पुंलिङ्गशब्दानां सूत्रार्थसङ्घटनपूर्विकाया रूपसिद्धिप्रक्रियाया अनुशीलनेन रूपावल्याः प्रयोगः	२.१ निर्दिष्टसङ्ख्यावाचकशब्दानां लिङ्ग-वचन-रूपावलिगतवैशिष्ट्यपरिचायनपूर्वकः प्रयोगः २.२ निर्धारितानां त्यदादिशब्दनिष्पन्नपदानां सङ्ख्यावाचकपदानाञ्च प्रयोगगतवैशिष्ट्यानुशीलनम् २.३ युष्मदस्मच्छब्दयोः साधुत्वप्रक्रियायाः प्रयोगगतस्य च वैशिष्ट्यप्रकाशनम् २.४ प्रचलितानां हलन्तपुंलिङ्गशब्दानां रूपावल्या बोधः प्रतिपदं वाक्येषु प्रयोगश्च २.५ निर्दिष्टसूत्र-वार्तिकादीनामर्थानुशीलनेन रूपसाधनं तत्प्रक्रियागतशङ्कानिराकरणञ्च २.६ साधितानि तत्सदृशानि च पदानि प्रयुज्य वाक्यानुच्छेदविरचनम्
३. हलन्तस्त्रीलिङ्गशब्दानां ससूत्रं रूपसाधुत्वप्रदर्शनपुरःसरं रूपावल्याः प्रयोगः	२.१ त्यदादिभिन्नहलन्तशब्दानां स्त्रियां पुंसि च रूपावल्या रूपसाधनप्रक्रियायाश्च समत्वाभिज्ञानपूर्वकः प्रयोगः २.२ अत्वपररूपेण कादेशेन वादन्तत्वमापन्नेभ्यस्त्यदादिशब्देभ्यष्टाब्विधानेन आबन्तसर्वनामवत्तेषां व्यवहरणम् २.३ प्रचलितानां हलन्तस्त्रीलिङ्गशब्दानां रूपावलिबोधपूर्वकं वाक्येषु प्रयोगनिदर्शनम् २.४ निर्दिष्टसूत्राणामर्थानुशीलनेन लक्ष्ये तत्समन्वयप्रकारनिदर्शनम् २.५ निर्धारितप्रयोगाणां सूत्रार्थसङ्घटनपूर्वकं साधुत्वप्रकारदर्शनम् २.६ साधितानां तत्सदृशानाञ्च हलन्तस्त्रीलिङ्गशब्दनिष्पन्नपदानां परिचायनं प्रयोगश्च
४. हलन्तनपुंसकलिङ्गशब्दानां सूत्रार्थसङ्घटनेन रूपसाधनं सिद्धपदप्रयोगव्यापारश्च	३.१ निर्धारितानां तत्सदृशानाञ्च हलन्तनपुंसकशब्दानां परिचायनम् ३.२ हलन्तनपुंसके स्वमोर्लुकः, औङः शीभावस्य, जश्शसोः शिभावस्य च सर्वप्रातिपदिकव्यापकप्रवृत्तिमनुशील्य रूपाणां निष्पादनं प्रयोगश्च ३.३ हलन्तनपुंसकप्रातिपदिकानां रूपावलिगतस्य साधुत्वप्रक्रियागतस्य च वैशिष्ट्यस्य प्रकाशनम् ३.४ लुमति तन्निमित्ताङ्गकार्याभावावबोधपूर्वकं तन्नियामकशास्त्रस्यानित्यत्वप्रतिपादनम् ३.५ आदेशबलाद् अदन्ततां प्राप्तानां त्यदादिशब्दानां स्वम्भिन्नविभक्तिषु अदन्तसर्वनामवद्रूपाणां निर्माणं प्रयोगश्च ३.६ प्रसिद्धानां हलन्तनपुंसकप्रातिपदिकानां रूपावलिबोधेन पदप्रयोगकौशलप्रदर्शनम् २.७ निर्धारितसूत्र-वार्तिकाणामर्थापनं लक्ष्ये तत्समन्वयप्रकारावबोधश्च २.८ निर्धारितप्रयोगाणां सूत्रार्थसङ्घटनपूर्वकं साधनप्रकारप्रदर्शनम् २.९ निर्दिष्टप्रातिपदिकजानां रूपाणां प्रयोगेण वाक्यानुच्छेदरचना
५. निर्दिष्टानामव्ययशब्दानामर्थानुशीलन	४.१ अव्ययशब्दानां स्वरूपनिर्वचनपुरःसरमर्थप्रकाशनम् ४.२ अव्ययलक्षणस्य सपरिगणनं स्वराद्यव्ययभेदानाञ्च निदर्शनम्

पूर्वकं ससूत्रं पदत्वसाधनं प्रयोगश्च	४.३ अव्ययसंज्ञकानां निर्दिष्टसूत्राणां सोदाहरणमर्थानुशीलनम् ४.४ अव्ययस्यालिङ्गत्वं प्रतिपाद्य तस्माद्विहितस्य सुपो लुग्विधायके शास्त्रे आब्ग्रहणस्य व्यर्थत्वप्रतिपादनम् ४.५ अव्ययात्सुपो लुग्विधायकसूत्रस्यार्थमनुशील्य सर्वलिङ्गविभक्तिवचनेषु रूपाणां सदृशत्वप्रदर्शनम् ४.६ निर्धारितानामव्ययशब्दानां ससूत्रं पदत्वसाधनम् ४.७ अव्ययपदानामर्थानुकूलप्रयोगेण वाक्यानुच्छेदादिरचना ४.८ दृष्टगद्यपद्ययोः प्रयुक्तानां निर्दिष्टानेकार्थकाव्ययपदानां सन्दर्भगतार्थान्वेषणमर्थान्तरे प्रयोगनिदर्शनञ्च ४.९ निर्दिष्टकारिकायाः सोदाहरणमर्थापनं प्रयोगश्च

न्यायखण्डः

शिक्षणोपलब्धयः	शिक्षणोपलब्धीनां विस्तरः
१. न्यायवैशेषिकशास्त्रयोः प्रथितानां केषाञ्चन पारिभाषिकशब्दानामर्थपरिचयप्रदानम्	१.१ पाठ्यग्रन्थान्तर्गतनिर्दिष्टप्रकरणेषु प्रयुक्तानां पारिभाषिकपदानामर्थनिधारणम् १.२ तेषां वाक्येषु प्रयोगः १.३ तत्तत्पारिभाषिकपदप्रयोगपुरस्सरं पदार्थानां लक्षणनिर्वचनम् १.४ तत्तत्पारिभाषिकपदप्रयोगपुरस्सरं वाक्यार्थबोधनिर्वचनम्
२.अनुमानप्रमाणस्य अनुमितिप्रमितेश्च प्रतिपादनम्	२.१ अनुमानस्वरूपाभिव्यक्तिः २.२ अनुमितिस्वरूपनिरूपणम् २.३ परामर्शस्वरूपकथनम् २.४ व्याप्तिस्वरूपविचारः २.५ पक्षधर्मतास्वरूपकथनम् २.६ स्वार्थानुमाननिर्वचनम् २.७ परार्थानुमाननिर्वचनम् २.८ पञ्चावयववाक्यनिरूपणम् २.९ त्रिविधलिङ्गस्वरूपप्रतिपादनम् २.१० सपक्षविपक्षस्वरूपकथनम्
३. हेत्वाभासनिरूपणम्	३.१ हेत्वाभासनिरूपणप्रयोजननिर्वचनम् ३.२ हेत्वाभासलक्षणनिरूपणम् ३.३ हेत्वाभासभेदनिर्वचनम् ३.४ सोदाहरणसव्यभिचारस्वरूपप्रतिपादनम् ३.५ उदाहरणसहितविरुद्धहेत्वाभासस्य स्वरूपनिर्वचनम् ३.६ उदाहरणप्रदर्शनपूर्वकं सत्प्रतिपक्षस्वरूपनिरूपणम् ३.७ भेदप्रदर्शनपूर्वकासिद्धहेत्वाभासनिर्वचनम् ३.८ उदाहरणसहितबाधितहेत्वाभासनिरूपणम्
४.उपमानप्रमाणस्य शब्दप्रमाणस्य च प्रतिपादनम्	४.१ सोदाहरणमुपमानप्रमाणकथनम् ४.२ उपमितिप्रमायाः प्रकारनिर्वचनम् ४.३ शब्दप्रमाणाभिव्यक्तिः ४.४ शक्तिलक्षणाख्यवृत्तिनिरूपणम् ४.५ शाब्दबोधकारणनिर्धारणम्

	४.६ शाब्दस्वरूपनिरूपणम् ४.७ शब्दप्रमाणभेदप्रतिपादनम
५.अयथार्थानुभवस्य, सुखादिगुणानाम्, कर्मादिपदार्थानां च लक्षणनिरूपणम्	५.१ संशयविपर्ययतर्काणां स्वरूपपरिचयः ५.२ स्मृतिनिरूपणम् ५.३ सुखदुःखयोस्वरूपाभिव्यक्तिः ५.४ शेषात्मगुणनिरूपणम् ५.५ सभेदसंस्कारनिर्वचनम् ५.६ सामान्यलक्षणकरणम् ५.७ विशेषनिरूपणम् ५.८ समवायप्रतिपादनम् ५.९सभेदाभाववर्णनम्, ५.१०सर्वपदार्थानां सप्तस्वन्तर्भावकथनम्

४. विषयवस्तूनां क्षेत्रक्रमौ

कक्षा-९

भाषाखण्डः

क्र.सं	विषयः	प्रकरणम्	पाठ्यांशविवरणम्	बोधः	अभिव्यक्तिः	पाठ्यविषयानुशीलनम्	का.घ.
१	पद्यम्	(क) नीतिपद्यम् (ख) महाकाव्यांशः (ग) आचारपद्यम्	(क) चाणक्यनीतेः व्यवहारनीति-सम्बद्धानि पञ्च पद्यानि (ख) किरातार्जुनीय-महाकाव्यस्य प्रथमसर्गस्य सूक्तिप्रधानानि पञ्च पद्यानि (ग) महाभारतान्तर्गतानि आचारसम्बद्धानि पञ्चपद्यानि	पद्यस्य लयबोधः पद्यप्रयुक्तच्छन्दोबोधः पद्यगतपदानामर्थबोधः पद्यस्य वाक्यार्थबोधः भारवेः सामान्यपरिचयबोधः पद्यगतसूक्तीनां तात्पर्यबोधः चाणक्यस्य सामान्यपरिचयबोधः नीतिपद्यवर्णितव्यवहारनीतिबोधः	पद्यानां सलयं वाचनम् पद्यप्रयुक्तच्छन्दोलक्षणाभिव्यञ्जनम् पद्यानामन्वयकरणम् पद्यानां भावार्थप्रकाशनम् पद्यगतपदानां व्युत्पत्तिप्रदर्शनेनार्थकरणम् पद्यगतसूक्तीनामाशयप्रकटनम् नीतिपद्यवर्णितनीतीनां व्यावहारिकत्वप्रतिपादनम्	पद्यप्रयुक्तच्छन्दस उदाहरणान्तरान्वेषणं तत्समन्वयप्रदर्शनम् पद्यानां तात्पर्यानुशीलनम् पद्यानां गद्ये रूपान्तरणम् पद्यगतसूक्तीनां सोदाहरणं सार्थकत्वनिरूपणम् सोदाहरणं नीतिपद्यवर्णितनीतीनां व्यवहारोपयोगेन जायमानस्य लाभस्य निरूपणम्	९
२	गद्यम्	कथा	(क) नैतिकी (ख) पौराणिकी	कथाया विषयवस्तुबोधः, कथासन्देशबोधः, कथावस्तुनः स्रोतोबोधः, कथाया आदर्शपक्षबोधः कथायाः शिक्षाबोधः	संक्षेपेण कथाकथनम्, कथायाः सन्देशप्रकटनम्, कथायाः चरित्राणां चरितोद्घाटनम्, कथायाः परिवेशविमर्शनम्, नैतिककथायां वर्णितस्य नीतिविषयस्य विश्लेषणम्, पौराणिककथायाः ग्राह्यपक्षनिरूपणम्, कथागतविषयात् प्रश्ननिर्माणमुत्तर-लेखनञ्च ।	कथायां प्रयुक्तानां व्यावहारिकपद-वाक्यानामन्वेषणम्, तत्वानां सन्देशस्य च दृष्ट्या कथाया विश्लेषणम्, नैतिककथायां वर्णितस्य पक्षस्य व्यावहारिकत्वनिरूपणम् पौराणिककथायाः चरितगतवैशिष्ट्यानामादर्शमयत्वनिरूपणम् कथासूत्राण्याधृत्य लघुकथाविरचनम्, मनोहारितया कथायाः कथनम् ।	९
३	गद्यम्	प्रबन्धः	क) शल्यतन्त्रविषयकः	प्रबन्धवर्णितविषय-बोधः,	प्रबन्धस्य विषयवस्तुन	गद्यप्रकारदृष्ट्या प्रबन्धसमीक्षणम्,	१०

				प्रबन्धरचनाशैली-बोधः, प्रबन्धस्य निष्कर्षबोधः, प्रबन्धस्य सारांशावबोधः, शल्यतन्त्रस्य परिचयबोधः, शल्यतन्त्रस्य महत्त्वबोधः	उपयोगित्वप्रकाशनम्, प्रबन्धस्य निष्कर्षप्रकटनम्, प्रबन्धस्य रचनाशैलीविमर्शनम्, प्रबन्धस्य विषयवस्तुविन्यास-क्रमकथनम्, प्राचीनशल्यतन्त्रस्य महत्त्वकथनम्, शल्यतन्त्रे आचार्याणां योगदाननिरूपणम्, प्रबन्धवर्णितविषयात् प्रश्ननिर्माणमुत्तर-लेखनञ्च ।	प्रबन्धवर्णितविषयस्य प्रभावनिरूपणम्, प्रबन्धस्य संयोजनशिल्पनिदर्शनम्, प्रबन्धस्य विषयसङ्गति-निर्देशनम्, आधुनिकशल्यचिकित्साप्रणाल्यां शल्यतन्त्रस्यावदानप्रदर्शनम्, स्वानुभूतविषयेषु प्रबन्धरचनाभ्यासः ।	
४.	गद्यम्	जीवनवृत्तम्	संस्कृतकाव्यस्रष्टृषु कस्यचन	काव्यस्रष्टुर्देश-कालकृत्यादिबोधः, काव्यस्रष्टुः साहित्यिकयोगदान-बोधः, तत्काव्यगतवैशिष्ट्यबोधः, काव्यस्रष्टुर्जीवन-वृत्तस्य सामाजिक-प्रभावबोधः	जीवनवृत्तस्य प्रमुखपक्षप्रकाशनम्, काव्यस्रष्टुः काव्यगतवैशिष्ट्य-वर्णनम्, तज्जीवनवृत्तस्य प्रेरकपक्षप्रकटनम्, पाठमाधृत्य काव्यस्रष्टुर्व्यक्तिवृत्त-निर्माणम् जीवनवृत्तमाधृत्य प्रश्ननिर्माणमुत्तर-लेखनञ्च ।	साहित्यक्षेत्रे तत्काव्यस्रष्टुः स्थानाकलनम्, सूत्राण्याधृत्य कस्यचिदन्यस्य काव्यस्रष्टुर्जीवन-वृत्तलेखनम्, स्वजीवनस्य प्रमुखघटनानां सूत्रीकरणम् ।	५
५.	गद्यम्	संवादः	सामाजिकसञ्जालस्योपयोग-विषयकः	संवादगतवाक्यानामर्थबोधः संवादविषयवस्तुबोधः, संवादस्य सन्देशबोधः, सामाजिकसञ्जालस्य सदुपयोगविधिबोधः, सामाजिकसञ्जालस्य प्रयोगसीमबोधः,	संवादस्य सरलार्थप्रकाशनम्, संवादस्य तात्पर्यानुशीलनम्, संवादस्य परिवेशाकलनम् संवादस्य अभिनयनम्, सामाजिकसञ्जालस्य अधिकप्रयोगस्य हानिनिदर्शनम् संवादात् प्रश्ननिर्माणमुत्तर-लेखनञ्च ।	संवादस्य अभिनेयत्वनिरूपणम्, संवादे प्रयुक्तानां व्यावहारिकाणां पदवाक्यानां गवेषणम्, संवादे प्रयुक्तानामव्यय-पदानामौचित्य-विमर्शनम्, संवादस्य सामजिकतत्त्व-प्रकाशनम् संवादमाधृत्य सामाजिक-सञ्जालानां सदुपयोगविध्यनुशीलनम्	५
६.	गद्यम्	वक्तृता	आर्यसंस्कृतेर्वैज्ञानिकत्व-विषयकः	वक्तृतायाः स्वरूपबोधः,	सामयिकविषयेषु वक्तृताप्रकटनम्,	सामयिकविषयेषु	५

				वक्तृत्वप्रदर्शने विचारणीयविषयबोधः, पाठगतवाक्यानामर्थबोधः, आर्यसंस्कृतेः परिचयबोधः, आर्यसंस्कृतेः महत्त्वबोधः ।	प्रदत्तविषयेषु वक्तृतानुच्छेदनिर्माणम्, आर्यसंस्कृतेर्महत्त्वाख्यापनम्, पाठमाधृत्य प्रश्ननिर्माणमुत्तर-लेखनञ्च ।	वक्तृत्वप्रतियोगितााया: आयोजनम्, प्रदत्ते कस्मिँश्चिद् विषये सतर्कं स्वमतोपस्थापनम्, आर्यसंस्कृतेः हानस्य हानीनां तत्संरक्षणोपायानां च सूचीनिर्माणम्, आर्यसंस्कृतेर्वैज्ञानिकत्वप्रतिपादनम्	
७.	काव्य-शास्त्रम्	छन्दः	पद्यलक्षणम्, जाति-वृत्ताख्ययोः पद्यभेदयोः परिचयः, सम-अर्धसम-विषमाख्यानां वृत्तभेदानां परिचयः, ह्रस्वदीर्घवर्णाभिज्ञानम्, लघुगुरुपरिचयः, ह्रस्वानां गुरुभावावस्था, सभेदं गणपरिचयः, यतिपरिचयश्च । अनुष्टुप्, आर्या, इन्द्रवज्रा, उपेन्द्रवज्रा, उपजातिः, इन्दिरा, वंशस्थम्, भुजङ्गप्रयातम्, तोटकम्, स्रग्विणी, द्रुतविलम्बितम् इत्येतेषां छन्दसां ससमन्वयं लक्षणोदाहरणानि ।	पद्यलक्षणबोधः, वार्णिकमात्रिक-वृत्तयोः पार्थक्यबोधः, वृत्तभेदबोधः, ह्रस्व-दीर्घ-लघु-गुरु-वर्णबोधः, गणपरिचयबोधः निर्दिष्टच्छन्दसां लक्षणोदाहरणबोधः, अधीतच्छन्दसां पद्यानां लक्ष्यलक्षण-समन्वयबोधः ।	पद्यस्वरूपकथनम्, वार्णिकमात्रिक-वृत्तयोः पार्थक्य-विमर्शनम्, समादिवृत्तस्वरूप-कथनम्, पद्यादिषु वर्तमानानामक्षराणां लघुगुर्वाद्यभि-व्यञ्जनम्, निर्दिष्टच्छन्दसां ससमन्वयं लक्षणोदाहरण-कथनम् ।	समानाक्षरयुतानां वृत्तानां वर्गीकरणम्, अधीतलक्षणानां वृत्तानामुदाहरणान्तरान्वेषणम्, पद्यावलोकनेन जातिवृत्तयोः समादिवृत्त-भेदानाञ्च प्रदर्शनम्, अधीतच्छन्दसां पद्यानि दृष्ट्वा छन्दोनिरूपणम्, अधीतच्छन्दःसु मौलिकपद्य-रचनाभ्यासः ।	५
सैद्धान्तिकाभ्यासः							४८
प्रयोगात्मकाभ्यासः							१६
योगः							६४

द्रष्टव्यः कार्यमूलकव्याकरणस्यावधारणायाः अवलम्बनं कृत्वा कारकविभक्तीनां प्रयोगः, लिङ्ग-वचन-पुरुषाणां प्रयोगश्च कर्तव्यः ।

व्याकरणखण्डः (कवर्गे नव्यव्याकरणेतरविषयमवलम्ब्य अधीयानानां छात्राणां कृते)

क्र. सं.	प्रकरणानि	विषयक्षेत्रम्	बोधः	अभिव्यक्तिः	कार्य-घण्टाः
१.	पारिभाषिक्यः संज्ञाः परिभाषाश्च	● **मङ्गलाचरणम्** नत्वा वरदराजेति ● **संस्कृतव्याकरणस्य परिचयः** ● **माहेश्वरसूत्राणि** णकारानुबन्धस्य हकारस्य च वारद्वयं पाठस्य प्रयोजनानि, प्रत्यहारसिद्धिप्रक्रिया, अन्योन्याश्रयदोषः, इतां प्रत्याहारेषु ग्रहणाभावे हेतुः ● **उपदेशपदार्थाः** ● **वर्णज्ञानम्** वर्णभेदाः, वर्णोत्पत्तिक्रमः, वर्णगतमात्रा, वर्णानां पारिभाषिकसंज्ञाः, वर्णोच्चारणस्थानप्रयत्नाः तत्प्रयोजनञ्च, ● अण उदितश्च स्वसवर्णिनां संज्ञात्वनिर्धारणम् ● अणस्तपरत्वे तात्कालिकसवर्णिनामेव बोधकत्वनिश्चयनम् ● इत्-लोप-प्रत्याहार-ह्रस्व-दीर्घ-प्लुतोदात्तानुदात्त-स्वरितानुनासिक-सवर्ण-संहिता-संयोग-पदसंज्ञानां लोपस्य च परिज्ञानं प्रयोश्च ● **ऋलृवर्णयोः मिथः सावर्ण्यं वाच्यमि**ति वार्तिकम्	मङ्गलार्थस्तत्प्रयोजनञ्च पाणिनीयव्याकरणस्य प्रमुखग्रन्थानां सूत्र-वार्तिक-भाष्यकाराणां कौमुदीकारयोश्च नामानि, वर्णसमाम्नाये वर्णक्रमो हकारद्विरुक्तिप्रयोजनञ्च प्रत्यहारनिर्मितिप्रकारः, चतुर्दशसूत्रेषु अनुबन्धानां प्रयोजनम्, वर्णोत्पत्तेः प्रक्रिया क्रमश्च, वर्णानां स्वर-व्यञ्जनभेदौ, स्वराणामुदात्तादिभेदाः, व्यञ्जनानां स्पर्शादिभेदाः, अनुनासिकाननुनासिकवर्णाः, वर्णानां स्थानप्रयत्नानां सङ्ख्या नामानि प्रयोजनञ्च, अण उदितश्च सवर्णिनां बोधकत्वम् सूत्रार्थनिर्धारणेऽनुवृत्त्यध्याहारव्यवस्था, स्थानवैषम्येऽपि ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यम्	मङ्गलपद्यस्य अन्वयस्य प्रतिपदं पर्यायस्य सरलार्थस्य च प्रकाशनम् चतुर्दशसूत्रेषु वर्णक्रमनिर्वचनम्, माहेश्वरसूत्राणामनुबन्धेन सहितं रहितञ्चोच्चारणम् ससूत्रं प्रत्याहारसिद्धिप्रक्रियाया निगदनम् अणादिचतुश्चत्वारिंशत्संज्ञानां तत्समागतवर्णानाञ्च कथनम् वर्णोत्पत्तेः प्रक्रियाया क्रमस्य च कथनम् वर्णानां भेदनिर्वचनम् वर्णानां स्थानप्रयत्ननिर्धारणम् पारिभाषिकसंज्ञानां ससूत्रं अर्थनिगदनम् निर्दिष्टसूत्र-वार्तिक-कारिकाणामर्थकथनम्	८

		मध्यसिद्धान्तकौमुद्याः संज्ञाप्रकरणस्था विषयाः			
२.	सन्धिः	● **अच्सन्धिः** सन्धिपरिचयः, सन्धिभेदाः, यण्-अयादि-गुण-वृद्धि-दीर्घ-पररूप-पूर्वरूपसन्धयः, द्वित्व-जश्व-लोप-अवङ्, संयोगान्तलोप-रपरविधयः, गुण-वृद्धि-धातूपसर्ग-निपात-लघु-गुरुसंज्ञाः, मध्यसिद्धान्तकौमुदीस्थसूत्र-वार्तिक-परिभाषाणामर्थापनम्, प्रयोगसिद्धिप्रक्रिया, अच्सन्धियुतप्रयोगघटितानि वाक्यानि, शङ्कोपशङ्कासमाधानञ्च ● **प्रकृतिभावः** प्रकृतिभावपदार्थः, प्रगृह्यसंज्ञा, ह्रस्वसमुचितप्रकृतिभावसन्धिः, प्लुतस्य प्रगृह्यसंज्ञायाः प्रकृतिभावस्य च विधायकानि सूत्रणि, सूत्र-वार्तिकार्थसमन्वयेन प्रयोगसिद्धिः, साधुप्रयोगघटिनवाक्यानि च ● **हल्सन्धिः** श्चुत्व-ष्टुत्व-जश्त्व-चर्त्वानुनासिक-पूर्वसवर्ण-छत्वानुस्वार-परसवर्णसन्धयः, आम्रेडितसंज्ञा, सागमपरिचयं धुट्-तुक्-ङमुड्-कुक्-टुग्विधयः,	सभेदं सन्धेरर्थः स्वरूपञ्च, संहिताया महत्त्वम्, वर्णयोर्व्यवहितत्वेनाव्यवहितत्वेन चोच्चारणस्य सन्धिना सह सम्बन्धः, सन्धेर्नित्यत्वस्य विवक्षाधीनत्वस्य चावस्थाः, एकादेशसन्धेवैशिष्ट्यम्, विधिसूत्रस्थानां षष्ठ्यन्त-सप्तम्यन्त-पञ्चम्यन्त-प्रथमान्तपदानामर्थगतवैशिष्ट्यं स्थान्यादेशागमैः सह तत्सम्बन्धश्च, विधिसूत्रस्थपारिभाषिकसंज्ञार्थः, सूत्रार्थसम्पादनविधिः सूत्रार्थस्य लक्ष्ये समन्वयप्रकारश्च, लक्षणानुकूलोदाहरणान्वेषणम्, स्थान्यादेशयोः स्थान्यागमयोश्च सम्बन्धः, स्थानिनः स्थानार्थगुणप्रमाणैरादेशस्य सादृश्यपरीक्षा, स्थानिना सदृशतमस्यादेशस्य चयनम्, विच्छिन्नावस्थासु सूत्राणां प्रवृत्तित्वाप्रवृत्तित्वविवेकः, शास्त्राणां बाध्यबाधकाभावनिश्चयेन उदाहरणेषु समुचितविधेः प्रयोगः, पञ्चसन्धिप्रक्रिया, सूत्र-वार्तिक-परिभाषा-फक्किकार्थः, सूत्रार्थसङ्घटनेन प्रयोगसिद्धिप्रकारः,	सोदाहरणं सन्धिभेदकथनम् विच्छिन्नावस्थासु प्रवर्तमानसन्धिनियमनिर्वचनम् उदाहरणेषु सन्धिविधायकसूत्रकथनम् स्थानिनः सदृशतमादेशान्वेषणम् स्थान्यादेशयोः शत्रुवत्त्वस्य स्थान्यागमयोश्च मित्रवत्त्वस्य सोदाहरणं परिचायनम् आदेशागमयोः स्थापनव्यवस्थायाः ससूत्रं प्रकाशनम् सूत्रार्थसमन्वयाय समुचितोदाहरणान्वेषणम् सन्धिगतपदानां सन्धिविच्छेदनम् विच्छिन्नावस्थासु सन्धिविधानम् सन्धेर्नाम्नः तद्विधायकसूत्रस्य च भाषणम् सूत्र-वार्तिक-परिभाषाणामर्थप्रकाशनम् सूत्रार्थसमन्वयेन प्रयोगसिद्धिप्रकारलेखनम् प्रकृतिभावपदस्य सोदाहरणं पारिभाषिकार्थनिगदनम्	१०

		मस्य मयवलनविधयः, द्वितीयवर्णादेशविधिः, रुविधिः, रोरनुनासिकानुस्वारागमविधी, सत्वविधिः, जिह्वामूलीयोपध्मानीयविधी च मध्यसिद्धान्तकौमुदीस्थसूत्र-वार्तिक-परिभाषार्थापनेन प्रयोगसिद्धिः, सिद्धप्रयोगनिर्मितानि वाक्यानि च ● **विसर्गसन्धिः** विसर्गस्य सत्व-विसर्गादेशसन्धी, सूत्रवार्तिकार्थसमन्वयेन प्रयोगसिद्धिः, सिद्धपदप्रयोगश्च ● **स्वादिसन्धिः** रुत्वोत्व-यत्व-विसर्गलोप-रेफादेश-रेफलोपनिमित्तकदीर्घ-सुलोपसन्धयः, सार्थं मध्यसिद्धान्तकौमुदीस्थसूत्र-वार्तिकाः, सूत्रार्थसङ्घटनेन प्रयोगसिद्धिः, सिद्धप्रयोगैर्वाक्यानि च मध्यसिद्धान्तकौमुद्या अच्सन्धितः स्वादिसन्धिप्रकरणान्ता विषयाः ।	सन्धियुतस्य विच्छेदो विच्छिन्नस्य सन्धिविधानञ्च, प्रकृतिभावपदार्थः, प्लुत-प्रगृह्यसंज्ञा तत्प्रयुक्तकार्यञ्च, प्रकृतिभावप्रक्रिया, सन्धियुतपदानां वाक्येषु प्रयोगप्रकारः, वाक्यानुच्छेदेषु अनुस्वारस्य विसर्गस्य जिह्वामूलीयस्योपध्मानीयस्य च सन्धिनियमानुकूलः प्रयोगः	विसर्गसन्धिनियमानां सोदाहरणं सारिण्यां प्रदर्शनम् अनुस्वार-परसवर्णनियमानां ससूत्रं सोदाहरणञ्च सूचीनिर्माणम् एकादेशसन्धीनां सोदाहरणं वैशिष्ट्यनिगदनम् प्लुत-प्रगृह्यसंज्ञयोः प्रकृतिभावस्य च विधायकानां सूत्राणां सोदाहरणमर्थापनम् अनेकशास्त्रप्रवृत्तिस्थलेषु शास्त्राणां सिद्धत्वासिद्धत्वयोः पूर्वत्वापरत्वयोः अवकाशत्वानवकाशत्वयोश्च विवेकेन समुचितशास्त्रप्रयोगस्य कौशलप्रदर्शनम् सन्धियुक्तप्रयोगाणां वाक्येषु योजनम् निर्देशानुसारेण सन्धेर्विधानं विच्छेदनञ्च	
३.	अजन्तपुंलिङ्गम्	● **सुबन्तपरिचयः** पदपरिचयः, सुबन्ततिङन्तपदभेदौ सुबन्तपदपरिचयश्च, व्युत्पन्नाव्युत्पन्नशब्दपरिचयः, लिङ्गानां त्रिविधत्वञ्च ● **प्रतिपदिकसंज्ञा** सूत्रयोरर्थः,	शब्द-पदयोः पार्थक्यम्, अपदस्याप्रयोगः, शब्दानां व्युत्पन्नाव्युत्पन्नत्वेऽजन्तत्वहलन्तत्वे च, लिङ्गानां त्रैविध्यम्, शब्दानां प्रातिपदिकसंज्ञा, धातूनां प्रत्ययानां	प्रचलितशब्दानां व्युत्पन्नाव्युत्पन्नत्वनिर्धारणम् शब्दपदयोः पार्थक्यकथनम् शब्दानामजन्तत्वहलन्तत्वनिश्चयनम् अजन्तशब्दानामन्त्यवर्णाधारेण	१०

		व्युत्पन्नाव्युत्पन्नशब्दानां प्रातिपदिकत्वसाधनम्, अर्थवच्छब्दस्वरूपेषु धातु-प्रत्ययानां कृत्तद्धितभिन्नप्रत्ययान्तानाञ्च प्रातिपदिकत्वाभावनिरूपणम्, प्रातिपदिकसंज्ञाप्रयोजनञ्च ● **विभक्तिपरिचयः** ससूत्रं सुप्प्रत्ययपरिचयः, सुपां परिगणम्, विभक्तिसंज्ञासूत्रम्, विभक्तेः सुप्तिङौ भेदौ, सुप्सु अनुबन्धानां प्रयोजनानि अनुबन्धविनिर्मुक्तस्वरूपाणि च, सुप्सु अजादि-हलादि-भादि-ङित्-औङ्-सुट्-आप्प्रभृतिविशेषसंज्ञाः तत्प्रयोजानि च, सुप्सु विभक्ति-वचन-पुरुष-सम्बुद्धि-सर्वनामस्थानसंज्ञाश्च ● **सुबुत्पत्तिः** प्रातिपदिक-विभक्तिसम्बन्धः, सुबुत्पत्तेः प्रक्रिया, **ङ्याप्प्रातिपदिकादि**ति सूत्रे ङ्याब्ग्रहणस्य प्रयोजनम्, अङ्गसंज्ञा, विकरणविशिष्टस्यापि अङ्गसंज्ञासम्पादनम्, ● **स्थानिवद्भावव्यवस्था** ● **सन्निपातपरिभाषा** ● **सर्वनामसंज्ञा** सर्वादिगणपरिचयः सर्वनामसंज्ञकसूत्रम्, सर्वाद्यन्तस्यापि सर्वनामसंज्ञाविधानम्,	कृत्तद्धितभिन्नप्रत्ययान्तशब्दानां प्रातिपदिकत्वाभावः, सुप्प्रत्ययाः, सुपामनुबन्धास्तत्प्रयोजनञ्च, सुपामजादि-हलादि-भादि-ङिदौङ्-सुडाप्प्रभृतिविशेषसंज्ञाः तत्प्रयोजानि च, सुप्सु विभक्ति-वचन-पुरुष-सम्बुद्धि-सर्वनामस्थानसंज्ञास्तत्प्रयुक्तकार्याणि च, प्रातिपदिक-विभक्तिसम्बन्धः, प्रातिपदिकात् सुबुत्पत्तिः, प्रातिपदिक-विभक्त्योर्योजनेन पदनिर्माणम्, शब्दानां रूपावलिः, पदानां प्रयोगेण वाक्यरचना, ससूत्रं पारिभाषिकसंज्ञास्तत्प्रयुक्तकार्याणि च, सूत्र-वार्तिक-परिभाषा-फक्किकानामर्थापनं लक्ष्ये तत्समन्वयप्रकारश्च, सूत्रार्थसङ्घटनेनाजन्तपुंलिङ्गशब्दानां रूपसिद्धिप्रक्रिया, घिसंज्ञाभावेन सखि-पतिशब्दयोर्विशेषसिद्धिप्रक्रिया, सर्वनामशब्दानां रूपावलिगतस्य सिद्धिप्रक्रियायाश्च वैशिष्ट्यम्, उभ-उभय-कतिशब्दानां रूपावलिगतवैशिष्ट्यञ्च	वर्गीकरणम् सर्वनामशब्दानामर्थप्रकाशनेन सह परिगणनम् पूर्वादिनवशब्दानां त्यदादिशब्दानाञ्च यथाक्रमं लेखनम् ससूत्रं शब्दानां प्रातिपदिकत्वसाधनविधेर्निर्वचनम् सभेदं लिङ्गं परिचाय्य प्रचलितशब्दानां लिङ्गनिदर्शनम् सुप्प्रत्ययानामनुबन्धविनिर्मुक्तस्वरूपणां प्रदर्शनम् सुपामजादित्वादिविशेषधर्माणां निगदनम् विभक्ति-वचनसंज्ञकसूत्रयोरर्थप्रकाशनम् अजन्तपुंलिङ्गप्रातिपदिकेषु विभक्तियोजनेन रूपाणां निष्पादनम् अजन्तपुंलिङ्गशब्दान्निष्पन्नपदेषु प्रातिपदिकविभक्त्योर्वचनस्य च निदर्शनम् ससूत्रं निर्दिष्टसंज्ञानां तत्प्रयुक्तकार्याणाञ्च निगदनम् निर्दिष्टसूत्र-वार्तिक-परिभाषा-	

		सर्वनामशब्दानां पूर्वादि-त्यदादिविभागपूर्वकं परिगणनम्, सर्वनामप्रयुक्तकार्याणि, उभशब्दस्य सर्वादिगणे पाठस्य प्रयोजनम्, ● अङ्ग-विभक्ति-सम्बुद्धि-भ-पद-घि-अपृक्त-उपधा-नदी-षट्-संख्या-लुक्-श्लु-लुप्-गतिसंज्ञाः तत्प्रयुक्तकार्याणि च ● **रूपसिद्धिः प्रयोगश्च** अजन्तपुंलिङ्गशब्दास्तत्र- अदन्तेषु रामशब्दः, अजन्तसर्वनामशब्दाः, प्रथमादिशब्दाः, निर्जरशब्दः, पद्दन्नोमास्हृन्निशस.. इत्यादिसूत्रस्थादन्तपुंलिङ्गशब्दाः, आकारान्तेषु विश्वपा-हाहाशब्दौ, इकारान्तेषु हरि-सखि-पति-भूपति-कति-त्रि-द्वि-औडुलोमिशब्दाः, ईकारान्तेषु वातप्रमी-पपी-प्रधी-बहुश्रेयसी-अतिलक्ष्मीशब्दाः, कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन् वा विग्रहे ब्राह्मणार्थकः कुमारीशब्दः, सुधी-सुखी-सुतीशब्दाश्च, उकारान्तेषु शम्भु-क्रोष्टुशब्दौ, ऊकारान्तेषु		फक्किकाणां सोदाहरणमर्थप्रकाशनम् सूत्रार्थसङ्घटनेन निर्दिष्टशब्दानां रूपावल्याः साधुत्वप्रकारप्रदर्शनम् साधुपदानां प्रयोगेण वाक्यनिर्माणम् अदन्तसर्वनामशब्दानां पुंलिङ्गे रूपावल्याः कथनं लेखनं वाक्ये प्रयोगनिदर्शनञ्च अजन्तपुंलिङ्गानां प्रसिद्धव्यावहारिकशब्दानारूपावल्याः प्रयोगेण अनुच्छेद-निबन्धादिरचना	

		हूहू-अतिचमू-खलपू-वर्षाभूशब्दाः, ऋकारान्तेषु धातृ-पितृ-नृशब्दाः, ॠकारान्तेषु कॄ-गम्लॄशब्दौ, एकारान्तेषु सेशब्दः, ओकारान्तेषु स्मृतो-गो-सुद्योशब्दाः, ऐकारान्तेषु रैशब्दः, औकारान्तेषु-ग्लौशब्दः, एतेषां शब्दानां सर्वविभक्तिवचनेषु रूपाणां ससूत्रं सिद्धिप्रक्रिया, उपयुक्तानां तत्सदृशप्रचलितानाञ्च शब्दानां रूपावलिनिर्माणं पदप्रयोगश्च ● सूत्र-वार्तिक-परिभाषा-फक्किकानां सोदाहरणमर्थापनं शङ्कोपशङ्कासमाधानञ्च मध्यसिद्धान्तकौमुद्या अजन्तपुंलिङ्गप्रकरणस्था विषयाः			
४.	अजन्त-स्त्रीलिङ्गम्	● **स्त्रीलिङ्गशब्दपरिचयः** आबन्त-ङ्यन्तोङन्त-क्तिन्नन्तशब्दपरिचयः, सर्वनामशब्दानां स्त्रियां टाबन्तरूपाणि, विशेष्यनिघ्नशब्दानां स्त्रीप्रत्ययविशिष्टस्वरूपाणि, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रीप्रत्ययान्तशब्दानां प्रातिपदिकत्वसाधनम्, अजन्तेषु	अजन्तस्त्रीलिङ्गशब्दस्वरूपम्, स्त्रीप्रत्ययान्तशब्दानां प्रातिपदिकत्वसाधनविधिः, स्त्रीलिङ्गे जायमानानि विशिष्टकार्याणि, अजन्तस्त्रीलिङ्गशब्दानां रूपावलिः प्रतिपदं वाक्येषु प्रयोगश्च,	अजन्तस्त्रीलिङ्गशब्दानां रूपावल्यास्तेषां ससूत्रं सिद्धिप्रक्रियायाश्च निर्वचनं लेखनञ्च, अत्र प्रसङ्गे आगतानां सूत्र-वार्तिक-	१०

		प्रचलितनियतस्त्रीलिङ्गशब्दाश्च ● **प्रकरणगतविशेषकार्यपरिचयः** आबन्तेषु- सोर्हल्ङ्यादिलोपः, औङः शीभावः, सम्बुद्धि-टौस्सु अङ्गान्त्यस्याप एत्वम्, ङिति असर्वनामसु याडागमः सर्वनामसु स्याडागमो ह्रस्वश्च, ङेराम्भावश्च नित्यनदीसंज्ञकेषु ईदूदन्तेषु- सोर्हल्ङ्यादिलोपः, सम्बुद्धौ ह्रस्वः, ङिति आडागमो वृद्धिश्च, ङेरम्भावश्च इदुदन्तनित्यस्त्रीलिङ्गेषु- विकल्पेन नदीसंज्ञा, ङिति नदीसंज्ञाया घिसंज्ञायाश्च प्रयुक्तकार्याणां वैकल्पिकी प्रवृत्तिः ● **रूपसिद्धिः प्रयोगश्च** अजन्तस्त्रीलिङ्गशब्दास्तत्र- आकारान्तेषु रमा-सर्वाद्याबन्तसर्वनाम-उत्तरपूर्वा-द्वितीया-तृतीया-अम्बादि-जरा-नासिका-निशाशब्दाः, इकारान्तेषु मति-त्रि-प्रियत्रि-द्विशब्दाः, ईकारान्तेषु गौरी-सखी-लक्ष्मी-स्त्री-अतिस्त्री-श्री-प्रधी-ग्रामणीशब्दाः, उकारान्तेषु धेनु-क्रोष्टुशब्दौ ऊकारान्तेषु वधू-खलपू-पुनर्भू-वर्षाभूशब्दाः, ऋकारान्तेषु- स्वस्रादि-मातृशब्दाः, ओकारान्तेषु- द्योशब्दः	अजन्तस्त्रीलिङ्गशब्दानां ससूत्रं प्रयोगसिद्धिप्रक्रिया, रूपसिद्धिप्रक्रियायां प्रयुक्तानां सूत्रवार्तिकपरिभाषाणां सोदाहरणमर्थावबोधश्च ।	परिभाषाणां सोदाहरणमर्थनिर्वचनं लेखनञ्च । अजन्तस्त्रीलिङ्गशब्दान्निष्पन्नपदानां वाक्येषु प्रयोगप्रकारस्य सोदाहरणं निगदनम् ।	

		ऐकारान्तेषु- रैशब्दः औकारान्तेषु- नौशब्दश्च एतेषां शब्दानां सर्वविभक्तिवचनेषु रूपाणां ससूत्रं सिद्धिप्रक्रिया, उपयुक्तानां तत्सदृशप्रचलितानाञ्च शब्दानां रूपावलिनिर्माणं तत्प्रयोगश्च ● सूत्र-वार्तिक-परिभाषा-फक्किकानां सोदाहरणमर्थापनं शङ्कोपशङ्कासमाधानञ्च मध्यसिद्धान्तकौमुद्या अजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणस्था विषयाः			
५.	अजन्त-नपुंसकलिङ्ग-शब्दाध्ययनम्	● **नपुंसकलिङ्गे रूपावलिगतवैशिष्ट्यपरिचयः** प्रथमाद्वितीययोर्विभक्त्योः समरूपत्वम्, तृतीयादिषु प्रायेण पुंवच्च ● **प्रकरणगतविशेषकार्यपरिचयः** अदन्तेषु स्वमोरम्भावः, अदन्तभिन्नेषु स्वमोर्लुक्, लुमति अङ्गकार्याभावस्तस्यानित्यत्वञ्च, सर्वप्रातिपदिकेषु औङः शीभावः, सर्वप्रातिपदिकेषु जश्शसोः शिभावस्तस्य सर्वनामस्थानसंज्ञा तत्प्रयुक्तकार्याणि च, औङः श्यां यस्येति चेति भप्रयुक्तस्य लोपस्याभावः, दीर्घान्तप्रातिपदिकानां ह्रस्वः, इगन्तेषु अजादौ विभक्तौ नुमागमः, अस्थ्यादीनां टादावचि अनङादेशश्च ● **रूपसिद्धिः प्रयोगश्च** अजन्तनपुंसकलिङ्गशब्दास्तत्र-	अजन्तनपुंसकशब्दानां रूपावलिः प्रतिपदं वाक्येषु प्रयोगश्च, अजन्तनपुंसकशब्दानां ससूत्रं प्रयोगसिद्धिप्रक्रियाया, तत्र क्रमे प्रयुक्तानां सूत्रवार्तिकादीनां सोदाहरणमर्थावबोधश्च ।	अजन्तनपुंसकशब्दानां रूपावल्यास्तेषां ससूत्रं सिद्धिप्रक्रियायाश्च निर्वचनं लेखनञ्च, अत्र प्रसङ्गे आगतानां सूत्र-वार्तिकादीनां सोदाहरणमर्थनिर्वचनं लेखनञ्च प्रचलिताजन्तनपुंसकलिङ्गशब्दाद् निष्पन्नपदानां वाक्येषु प्रयोगप्रकारनिगदनम् ।	१०

		अकारान्तेषु ज्ञान-कतर-एकतर-अजर-हृदय-उदक-आस्य-मांसशब्दा अदन्तसर्वनामशब्दाश्च, आकारान्तेषु श्रीपाशब्दः, इकारान्तेषु वारि-अनादि-अस्थ्यादिशब्दाः, ईकारान्तेषु सुधी-प्रधीशब्दौ उकारान्तेषु मधु-सानु-प्रियक्रोष्टुशब्दाः, ऊकारान्तेषु सुलूशब्दः, ऋकारान्तेषु धातृज्ञातृकर्तृशब्दाः, ओकारान्तेषु प्रद्योशब्दः, ऐकारान्तेषु प्ररैशब्दः, औकारान्तेषु सुनौशब्दः एतेषां शब्दानां रूपावल्याः ससूत्रं सिद्धिप्रक्रिया, उक्तानां तत्सदृशप्रचलितानाञ्च शब्दानां रूपावल्या निर्माणं पदप्रयोगश्च ● सूत्र-वार्तिक-परिभाषाणां सोदाहरणमर्थापनं शङ्कोपशङ्कासमाधानञ्च मध्यसिद्धान्तकौमुद्या अजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणस्था विषयाः			
सैद्धान्तिकाभ्यासः					४८
प्रयोगाभ्यासः					१६
योगः					६४

न्यायखण्डः (कवर्गे व्याकरणविषयमवलम्ब्याधीयानां छात्राणां कृते)

क्र. सं.	विषयक्षेत्राणि	विषयाः	बोधः	प्रयोगः	कार्य घण्टा:
१.	न्यायवैशेषिकशास्त्रयोः प्रथिताः पारिभाषिकशब्दाः	उद्देशः, लक्षणम्, परीक्षा, लक्ष्यता, लक्षणता, अवच्छेदकः, अवच्छेद्यः, अव्याप्तिः, अतिव्याप्तिः, असम्भवः, व्याप्यत्वम्, व्यापकत्वम्, प्रतियोगिता, अनुयोगिता, कार्यता, कारणता इत्यादयः पारिभाषिकशब्दाः	उद्देश-लक्षण-परीक्षा-लक्ष्यता-लक्षणता-अवच्छेदक-अवच्छिन्न-अव्याप्ति-अतिव्याप्ति-असम्भव-व्याप्यत्व-व्यापकत्व-प्रतियोगिता-अनुयोगिता-कार्यता-कारणतादिशब्दानामर्थबोधः	उद्देश- लक्षण- परीक्षा- लक्ष्यता-लक्षणता-अवच्छेदक-अवच्छिन्न-अव्याप्ति-अतिव्याप्ति- असम्भव- व्याप्यत्व-व्यापकत्व-प्रतियोगिता-अनुयोगिता-कार्यता- कारणतादिशब्दानाम् उदाहरणसहितवाक्येषु प्रयोगः ।	५
२	वैशेषिकशास्त्राभिमतपदार्थोद्देशः, मनोऽन्तद्रव्यपदार्थाश्च	द्रव्यादयः सप्तपदार्थाः, पृथिवी द्रव्यम्, पृथिव्याः भेदः, पृथिव्याः शरीरेन्द्रियविषयाः, जलद्रव्यम्, जलस्य भेदः, जलस्य शरीरेन्द्रियविषयाः, तेजो द्रव्यम्, तेजसो भेदः, तैजसशरीरेन्द्रियविषयाः, वायुर्द्रव्यम्, वायोर्भेदः, वायवीयाः शरीरेन्द्रियविषयाः, आकाशद्रव्यम्, कालद्रव्यम्, दिग्द्रव्यम्, आत्मद्रव्यम्, आत्मनो भेदः,	द्रव्यादीनां सप्तपदार्थानां नाममात्रेण बोधः, पृथिव्याः लक्षणबोधः, पृथिव्या भेदज्ञानम्, पृथिव्याः शरीरेन्द्रियविषयभेदेन कार्यबोधः, जलद्रव्यस्य लक्षणबोधः, जलद्रव्यस्य भेदज्ञानम्, जलस्य शरीरेन्द्रियविषयभेदेन कार्यबोधः, तेजसो लक्षणबोधः, तेजसो भेदज्ञानम्, तैजसशरीरेन्द्रियविषयभेदेन कार्यबोधः, वायुद्रव्यस्य लक्षणबोधः, वायोर्भेदज्ञानम्, वायवीयशरीरेन्द्रियविषयभेदेन	द्रव्यादीनां सप्तपदार्थानां नाममात्रेण सङ्कीर्तनम्, पृथिव्या लक्षणकथनम्, पृथिव्या भेदनिरूपणम्, पृथिव्याः शरीरेन्द्रियविषयरूपत्रिविधभेदकथनम्, जलद्रव्यस्य लक्षणनिर्वचनम, जलद्रव्यस्य भेदनिरूपणम्, जलस्य शरीरेन्द्रियविषयरूपत्रिविधभेदनिरूपणम्, तेजसो लक्षणनिर्वचनम्, तेजसो भेदकथनम्, तेजसः शररेन्द्रियविषयरूपत्रिविधभेदनिरूपणम्, वायोर्लक्षणकथनम्, वायोर्भेदनिरूपणम् , वायोः शरीरेन्द्रियविषयरूपत्रिविधभेदकथनम्,	१४

		मनो द्रव्यम्, मनसः परमाणुरूपत्वम् ।	कार्यबोधः, आकाशस्य लक्षणबोधः, कालस्य लक्षणबोधः, दिग्द्रव्यस्य लक्षणबोधः, आत्मद्रव्यस्य लक्षणबोधः, आत्मनो भेदज्ञानम्, मनसो लक्षणज्ञानम्, मनसः परमाणुरूपत्वबोधः ।	आकाशलक्षणकथनम्, कालद्रव्यस्य लक्षणनिर्वचनम्, दिग्द्रव्यस्य लक्षणकथनम्, आत्मद्रव्यस्य लक्षणकथनम्, आत्मनो भेदनिरूपणम्, मनसो लक्षणकथनम्, मनसः परमाणुत्वसाधनम् ।	
३	शब्दान्तगुणाः	भेदसहितं रूपम्, भेदसहितो रसः, गन्धो गन्धाश्रयश्च, स्पर्शः स्पर्शाश्रयश्च, सङ्ख्याः, परिमाणानि, पृथक्त्वम्, संयोगगुणः, विभागगुणः, परत्वापरत्वे, गुरुत्वद्रवत्वे, स्नेहशब्दौ च ।	सभेदरूपज्ञानम्, भेदसहितानां रसानामवबोधः, गन्धस्य गन्धाश्रयस्य चावबोधः, स्पर्शगुणस्य स्पर्शाश्रयस्य चावबोधः, सङ्ख्याया बोधः, परिमाणस्य ज्ञानम्, पृथक्त्वबोधः, संयोगस्यावबोधः, विभागगुणस्य बोधः, परत्वापरत्वयोरवबोधः, गुरुत्वद्रवत्वयोर्ज्ञानम्, स्नेहशब्दयोर्बोधः ।	सभेदरूपप्रतिपादनम्, भेदसहितरसनिरूपणम्, गन्धस्य गन्धाश्रयस्य च कथनम् , स्पर्शस्य स्पर्शाश्रयस्य च निरूपणम्, सङ्ख्यानिरूपणम्, परिमाणकथनम्, पृथक्त्वसाधनम् , संयोगनिरूपणम्, विभागविभजनम्, परत्वापरत्वयोर्विचारः, गुरुत्वद्रवत्वयोर्निरूपणम्, स्नेहस्य शब्दस्य चोपस्थापनम् ।	८
४.	बुद्धिः, बुद्धिभेदाः, कारणम्, कारणभेदाश्च	बुद्धिलक्षणम्, बुद्धिभेदश्च, स्मृतिरनुभवश्च, यथार्थायथार्थानुभवलक्षणे, करणसहितकारणानि, कारणभेदाः, सोदाहरणं समवायिकारणलक्षणम्, सोदाहरणमसमवायिकारणलक्षणम्, निमित्तकारणलक्षणम् ।	बुद्धिलक्षणस्य तद्विभागस्य च ज्ञानम्, स्मृतेरनुभवस्य चोदाहरणलक्षणबोधः, यथार्थानुभवलक्षणस्य ज्ञानमयथार्थानुभवलक्षणस्य च बोधः, करणसहितकारणानामवबोधः, समवाय्यसमवायिनिमित्ततया	बुद्धेर्लक्षणनिर्वचनं बुद्धिभेदकथनञ्च्, स्मृतेरनुभवस्य च सोदाहरणं लक्षणप्रतिपादनम्, यथार्थायथार्थानुभवयोर्वर्णनम्, करणसहितकारणलक्षणनिरूपणम्, समवाय्यसमवायिनिमित्ततया कारणस्य त्रैविध्यप्रतिपादनम्, सोदाहरणं	८

			कारणभेदज्ञानम्, सोदाहरणं समवायिकारणलक्षणबोधः, सोदाहरणमसमवायिकारणलक्षणबोधः, निमित्तकारणलक्षणबोधः ।	समवायिकारणलक्षणप्रतिपादनम्, सोदाहरणमसमवायिकारणलक्षणप्रतिपादनम्, निमित्तकारणलक्षणनिरूपणम् ।	
५	प्रत्यक्षप्रमाणम्, प्रत्यक्षप्रमा च	प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणम्, प्रत्यक्षप्रमालक्षणम्, प्रत्यक्षप्रमाभेदः, सन्निकर्षः, प्रत्यक्षप्रमाणोपसंहारः ।	प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणस्यावबोधः, प्रत्यक्षप्रमाया लक्षणावबोधः, प्रत्यक्षप्रमाभेदज्ञानम्, प्रत्यक्षप्रमाकारणीभूतसन्निकर्षस्य सन्निकर्षभेदस्य च ज्ञानम्, प्रत्यक्षप्रमाणोपसंहरीतिज्ञानम् ।	प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणस्य प्रतिपादनम्, प्रत्यक्षप्रमालक्षणनिरूपणम्, प्रत्यक्षप्रमाभेदप्रदर्शनम्, प्रत्यक्षप्रमाकारणीभूतसन्निकर्षस्य सन्निकर्षभेदस्य च प्रतिपादनम्, प्रत्यक्षप्रमाणोपसंहारप्रदर्शनम् ।	१३
सैद्धान्तिकाभ्यासः					४८
प्रयोगाभ्यासः					१६
योगः					६४

कक्षा - १०

भाषाखण्डः

क्र.सं	**विषयः**	**प्रकरणम्**	**पाठ्यांशविवरणम्**	**बोधः**	**अभिव्यक्तिः**	**पाठ्यविषया-नुशीलनम्**	**का.घ.**
१	पद्यम्	(क) महाकाव्यांशः (ख) दार्शनिकपद्यम् (ग) नीतिपद्यम्	(क) श्रीमद्भगवद्गीतायाः निष्कामकर्मसम्बद्धानि पञ्च पद्यानि (ख) मेघदूतकाव्यस्य	पद्यस्य लयबोधः, पद्यप्रयुक्तच्छन्दोबोधः, पद्यगतपदानामर्थबोधः, पद्यगतपदानां व्युत्पत्तिबोधः,	पद्यानां सलयं वाचनम् पद्यप्रयुक्तच्छन्दोलक्षणा-भिव्यञ्जनम् पद्यानामन्वयकरणम् पद्यानां भावार्थप्रकाशनम्	पद्यप्रयुक्तच्छन्दस उदाहरणान्तरान्वेषणं तत्समन्वयप्रदर्शनम् पद्यानां तात्पर्यानुशीलनम्	९

			प्रकृतिसम्बद्धानि पञ्च पद्यानि (ग) शुक्रनीतेः पञ्चपद्यानि	पद्यस्य वाक्यार्थबोधः, श्रीमद्भगवद्गीतायाः सन्दर्भस्रोतोबोधः, निष्कामकर्मयोगस्य महत्त्वबोधः । कालिदासस्य सामान्यपरिचयबोधः, प्रकृतेः सौन्दर्यबोधः,	पद्यगतपदानां सव्युत्पत्तिकं पर्यायार्थप्रदर्शनम्, मेघदूतपद्यान्याधृत्य प्रकृतेः सौन्दर्यवर्णनम्, गीतापद्यान्याधृत्य निष्कामकर्मयोगस्य परिचयप्रदानम् ।	पद्यानां गद्ये रूपान्तरणम् पौरस्त्ये प्रकृतिचित्रणसम्बद्धानां काव्यपद्यान्तराणामन्वेषणेन प्रकृतेः सौन्दर्याख्यापनम्, निष्कामकर्मयोगस्य व्यवहारोपयोगित्वसाधनम् ।	
२	गद्यम्	कथा	(क) ऐतिहासिकी (ख) लोकप्रचलिता	कथाया विषयवस्तुबोधः, कथासन्देशबोधः, कथावस्तुनः स्रोतोबोधः, कथाया आदर्शपक्षबोधः कथायाः शिक्षाबोधः	संक्षेपेण कथाकथनम्, कथायाः सन्देशप्रकटनम्, कथायाश्चरित्राणां चरितोद्घाटनम्, कथायाः परिवेशविमर्शनम्, ऐतिहासिककथाविषयस्य ऐतिह्यप्रदर्शनम्, लोककथायाः ग्राह्यपक्षनिरूपणम्, कथागतविषयात् प्रश्ननिर्माणमुत्तर-लेखनञ्च ।	कथायां प्रयुक्तानां व्यावहारिकपद-वाक्यानामन्वेषणम्, चरित्राणां सन्देशस्य च दृष्ट्या कथाया विश्लेषणम्, ऐतिहासिककथायाः सन्देशस्य स्वजीवने सदुपयोगविधिनिरूपणम् लोकप्रचलितकथाया विषयस्य समाजोपयोगित्वसाधनम् कथासूत्राण्याधृत्य लघुकथाविरचनम्, मनोहारितया स्वशब्दैः कथायाः कथनम् ।	९
३	गद्यम्	प्रबन्धः	(क) प्राणायामविषयकः	प्रबन्धवर्णितविषयबोधः, प्रबन्धरचनाशैलीबोधः, प्रबन्धस्य निष्कर्षबोधः,	प्रबन्धस्य विषयवस्तुन उपयोगित्वप्रकाशनम्, प्रबन्धस्य निष्कर्षप्रकटनम्,	गद्यप्रकारदृष्ट्या प्रबन्धसमीक्षणम्, प्रबन्धवर्णितविषयस्य	१०

				प्रबन्धस्य सारांशावबोधः, प्राणायामस्य परिचयबोधः, प्राणायामस्य महत्त्वबोधः	प्रबन्धस्य रचनाशैलीविमर्शनम्, प्रबन्धस्य विषयवस्तुविन्यास-क्रमकथनम्, प्राचीनशल्यतन्त्रस्य महत्त्वकथनम्, योगसाधनायां प्राणायामस्य महत्त्वाख्यापनम् प्राणायामप्रकारनिरूपणम् प्रबन्धवर्णितविषयात् प्रश्ननिर्माणमुत्तर-लेखनञ्च ।	प्रभावनिरूपणम्, प्रबन्धस्य संयोजनशिल्पनिदर्शनम्, प्रबन्धस्य विषयसङ्गति-निर्देशनम्, योगस्याष्टाङ्गेषु प्राणायामस्य स्थाननिर्धारणम्, स्वास्थ्ये प्राणायामस्य लाभनिरूपणम्, स्वानुभूतविषयेषु प्रबन्धरचनाभ्यासः ।	
४.	गद्यम्	जीवनवृत्तम्	कणादस्य	कणादस्य कालकृत्यादिबोधः, कणादस्य दार्शनिकावदानावबोधः, वैशेषिकदर्शनस्य परिचयबोधः, वैशेषिकदर्शनस्य महत्त्वबोधः ।	पौरस्त्यवाङ्मये कणादस्य योगदानाख्यापनम् , कणादजीवनवृत्तस्य प्रेरकपक्षप्रकटनम्, पौरस्त्यदर्शनेषु वैशेषिकदर्शनस्य स्थाननिरूपणम् वैशेषिकदर्शनस्य वैज्ञानिकत्वसाधनम् पाठमाधृत्य कणादस्य व्यक्तिवृत्तनिर्माणम् जीवनवृत्तमाधृत्य प्रश्ननिर्माणमुत्तर-लेखनञ्च ।	दर्शनक्षेत्रे कणादस्य स्थाननिर्धारणम्, वैशेषिकदर्शनस्य सर्वशास्त्रोपकारकत्वसाधनम् सूत्राण्याधृत्य कस्यचिद् दार्शनिकस्य जीवनवृत्तलेखनम्, स्वपितुः जीवनस्य प्रमुखघटनानां सूत्रीकरणम् ।	५
५.	दृश्य-काव्यम्	लघुनाटकम्	जनचेतनासम्बद्धं सामाजिकम्	लघुनाटकविषयवस्तुबोधः, लघुनाटकसन्देशबोधः, लघुनाटकस्य चरित्राणां चारित्रिकवैशिष्ट्यबोधः, लघुनाटकस्य	लघुनाटकस्य सरलार्थप्रकाशनम्, लघुनाटकस्य तात्पर्यानुशीलनम्, नाटकस्य चरित्राणां चित्रणम्, लघुनाटकस्य परिवेशविमर्शनम्, लघुनाटकविषयात् प्रश्ननिर्माणमुत्तर-	लघुनाटके नाट्यलक्षणानु-सन्धानम्, लघुनाटके प्रयुक्तानां व्यावहारिकाणां पदवाक्यानां गवेषणम्,	५

				भाषिककौशलाभिबोधः, नाटककर्तुः परिचयबोधः ।	लेखनञ्च ।	लघुनाटके प्रयुक्तानामव्यय-पदानामौचित्यविमर्शनम्, अभिनेयताया दृष्ट्या नाटकस्य विश्लेषणम्, लघुनाटकस्य सामजिकतत्त्वप्रकाशनम् नाटकाभिनयः ।	
६.	गद्यम्	प्रवचनम्	आहारसंयमविषयकम्	प्रवचनस्य स्वरूपबोधः, प्रवचनप्रकटनविधिबोधः, पाठगतवाक्यानां सरलार्थबोधः, आहारसंयमस्य महत्त्वबोधः, आहारसंयमाभावस्य हानिबोधः ।	प्रदत्तसूत्राण्याधृत्य प्रदत्तविषये प्रवचनप्रकटनम्, कस्यचिद् विषयस्य अध्ययनेन प्रवचनस्य कृते सूत्राणां निर्माणम्, आहारसंयमस्य महत्त्वाख्यापनम्, आहारसंयमस्य स्वास्थ्यरक्षकत्वनिरूपणम्, पाठमाधृत्य प्रश्ननिर्माणमुत्तर-लेखनञ्च ।	समुचितविषये कस्यचिद् विशेषज्ञस्य प्रवचनकार्यक्रमायोजनम्, हितभोजनस्य मितभोजनस्य चौचित्यनिरूपणम्, स्वास्थ्यसंरक्षणायाहारसंयमः इति विषये वक्तृत्वकार्यक्रमायोजनम् ।	५
७	काव्य-शास्त्रम्	छन्दः	वसन्ततिलकम्, मालिनी, पञ्चचामरम्, शिखरिणी, मन्दाक्रान्ता, शार्दूल-विक्रीडितम्, स्रग्धरा, सुन्दरी इत्येतेषां वृत्तानां ससमन्वयं लक्षणोदाहरणानि ।	लक्षणोदाहरणबोधः, द्वयोर्वृत्तयोः परस्परं पार्थक्यबोधः, पद्यानां छन्दोलक्षण-समन्वयबोधः ।	लक्षणोदाहरणा-भिव्यक्तिः, द्वयोर्वृत्तयोः परस्परं पार्थक्यविमर्शनम्, पठितच्छन्दसः पद्यानां छन्दोनिरूपणम् ।	समानाक्षरयुतानां वृत्तानां वर्गीकरणम्, अधीतलक्षणानां वृत्तानामुदाहरणा-न्तरान्वेषणम्, अधीतछन्दःसु मौलिकपद्य-लेखनाभ्यासः ।	५
८.	भाषा-तत्वम्	भाषातत्वानुशीलनम्		निर्दिष्टलकाराणामर्थबोधः निर्दिष्टलकाराणां प्रयोगविधिबोधः निर्दिष्टप्रत्ययान्तपदानामर्थबोधः	निर्दिष्टलकाराणामर्थकथनम् निर्दिष्टलकाराणां प्रयोगेण निर्मितानां वाक्यानां कथनम् निर्दिष्टप्रत्ययान्तपदानामर्थाभिव्यञ्जनम्,	निर्दिष्टलकाराणां प्रयोगेण स्वाभिप्रायप्रकटनम् निर्दिष्टप्रत्ययान्तानां पदानां प्रयोगेण घटनावर्णनम्	४८

				निर्दिष्टप्रत्ययान्तपदानां प्रयोगस्थलबोधः वाच्यप्रकारबोधः वाच्यप्रयोगस्थलबोधः वाच्यपरिवर्तनविधिबोधः निर्दिष्टप्रत्ययान्तानां धातूनामर्थबोधः निर्दिष्टप्रत्ययान्तानां धातूनां क्रियापदानां प्रयोगविधिबोधः	निर्दिष्टप्रत्ययान्तपदानां प्रयोगेण वाक्यनिर्माणम् वाच्यप्रकारनिरूपणम् नियमानुसारेण वाच्यानां प्रयोगः, एकस्य वाच्यस्य वाक्यानामपरवाक्ये परिवर्तनम् निर्दिष्टप्रत्ययान्तानां धातूनामर्थाभिव्यक्तिः, निर्दिष्टप्रत्ययान्तानां धातूनां क्रियापदानां प्रयोगेण प्रेरणार्थ-इच्छार्थ-भृशार्थद्योतकवाक्यनिर्माणम् सामान्यार्थकवाक्यस्य प्रेरणार्थे, प्रेरणार्थकवाक्यस्य सामान्यार्थे च परिवर्तनम्	काल-पक्ष-भावाधारे अनुच्छेदगतवाक्यानां परिवर्तनम् भावकर्मवाच्ययोः प्रयोगेण स्वानभूतविषयस्य वर्णनम् भावकर्मवाच्ययोः प्रयोगेण निर्मितस्यानुच्छेदस्य कर्तृवाच्ये परिवर्तनम् प्रेरणार्थकवाक्यैः मातुः दैनन्दिन्याः वर्णनम् इच्छार्थकवाक्यैः स्वोद्देश्यनिरूपणम् ।	
सैद्धान्तिकाभ्यासः							४८
प्रयोगात्मकाभ्यासः							१६
योगः							६४

द्रष्टव्यः कार्यमूलकव्याकरणस्यावधारणायाः अवलम्बनं कृत्वा लट्-लृट्-लङ्-लोट्लकारप्रयोगः, शतृ-शानच्-क्त-क्तवतु-यत्-ण्यत्-तव्यत्-अनीयर्-प्रत्ययान्तपदप्रयोगः, वाच्यपरिवर्तनप्रयोगः, णिच्-सन्-यङ्प्रत्ययान्तधातूनां क्रियापदप्रयोगश्च कर्तव्यः ।

व्याकरणखण्डः (कवर्गे नव्यव्याकरणेतरविषयमवलम्ब्य अधीयानानां छात्राणां कृते)

क्र. सं.	**प्रकरणानि**	**विषयक्षेत्रम्**	**बोधः**	**अभिव्यक्तिः**	**कार्य घण्टाः**
१	हलन्तपुंलिङ्गः	● **हलन्तशब्दपरिचयः** अव्युत्पन्नाव्युत्पन्नभेदौ, क्विप्-क्विन्-क्तिन्-क्तवतु-शतृप्रत्ययान्तशब्दपरिचयः, हलन्ताः त्यदादयः सङ्ख्यावाचकाश्च शब्दाः			१०

		● प्रकरणगतविशेषकार्यपरिचयः सोर्हल्ङ्यादिलोपः, सुटः सर्वनामस्थानसंज्ञा तद्भिन्नासु अजादिषु हलादिषु च अङ्गस्य क्रमाद् भ-पदसंज्ञा तत्प्रयुक्तकार्याणि च, हकारान्तेषु पदान्ते झलि च ह्रस्य ढत्वम्, दुहद्रुहादिषु घत्वं वैकल्पिकघत्वं भष्भावश्च, सम्प्रसारणसंज्ञा, वह्-श्वन्-युवन्-मघवन्-विद्वस्शब्देषु भस्य सम्प्रसारणम्, सम्प्रसारणे परे सम्प्रसारणाभावः, नकारान्तेषु सम्बुद्धिभिन्नसर्वनामस्थानेषु उपधादीर्घः, सम्बुद्धौ नलोपाभावः, भ्यामादिहलादौ पदान्तनलोपस्तस्यासिद्धत्वञ्च, अन्नन्तेषु भस्याकारलोपश्च, अदस्पर्यन्तानां त्यदादिशब्दानां अत्वपररूपेण किमः कादेशेन च अदन्तत्वमनन्त्ययोस्तदोः सौ सत्वमदस उत्वमत्वञ्च, युष्मदस्मदोः सर्वप्रातिपदिकभिन्नप्रक्रिया, उगिदन्तानां सर्वनामस्थाने नुमागमः, कृत्संज्ञा, क्विन्सम्बद्धकुत्वम्, झलि पदान्ते च चोः कुत्वं व्रश्चादेः षत्वञ्च, पदान्ते रेफवान्तयोर्धात्वोरुपधाया इको दीर्घश्च **● रूपसिद्धिः प्रयोगश्च** हान्त-वान्त-रान्त-मान्त-नान्त-जान्तपुंलिङ्गशब्दास्तत्र- हकारान्तेषु लिह्-दुह्-द्रुहादि-विश्ववाह्-अनडुह्-तुरासाह्शब्दाः, वकारान्तेषु सुदिव्शब्दः, रेफान्तेषु चतुर्-प्रियचतुर्शब्दौ, लकारान्तेषु कमल्शब्दः, मकारान्तेषु प्रशाम्-किम्-इदम्शब्दाः, णकारान्तेषु सुगण्शब्दः, नकारान्तेषु राजन्-यज्वन्-वृत्रहन्-शाङ्गिन्-यशस्विन्-मघवन्-युवन्-श्वन्-अर्वन्-पथिन्-पञ्चन्-परमपञ्चन्-प्रियपञ्चन्-अष्टन्-प्रियाष्टन्शब्दाः, धकारान्तेषु बुध्शब्दः, जकारान्तेषु युज्-सुयुज्-खञ्ज्-राज्-परिव्राज्-विश्वराज्-भृज्ज्-ऋत्विज्-ऊर्ज्शब्दाः । एतेषां शब्दानां रूपावल्याः ससूत्रं सिद्धिप्रक्रिया, उक्तानां तत्सदृशप्रचलितानाञ्च शब्दानां रूपावलिनिर्माणं तत्प्रयोगश्च	निर्दिष्टशब्दानां रूपावलिः प्रतिपदं वाक्येषु प्रयोगश्च, निर्दिष्टशब्दानां रूपावल्याः ससूत्रं सिद्धिप्रक्रिया, तत्र क्रमे आगतानां सूत्रवार्तिकफक्किकापरिभाषाणां सोदाहरणमर्थावबोधश्च ।	निर्दिष्टशब्दान्निष्पन्नपदैः वाक्यरचना निर्दिष्टशब्दानां ससूत्रं सिद्धिप्रक्रियाया निर्वचनं लेखनञ्च निर्दिष्टसूत्र-वार्तिक-फक्किका-परिभाषाणां सोदाहरणमर्थनिर्वचनं लेखनञ्च	

		● सूत्र-वार्तिक-परिभाषा-फक्किकानां सोदाहरणमर्थापनं शङ्कोपशङ्कासमाधानञ्च मध्यसिद्धान्तकौमुद्या हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणस्था विषयाः ।			
२.	हलन्तपुंलिङ्गः	● **रूपसिद्धिः प्रयोगश्च** दान्त-थान्त-चान्त-तान्त-शान्त-षान्त-सान्तपुंलिङ्गशब्दास्तत्र- दकारान्तेषु त्यद्-तद्-अतित्यद्-यद्-एतद्-युष्मद्-अस्मद्-अतियुष्मद्-अत्यष्मद्-सुपाद्शब्दाः, थकारान्तेषु अग्निमथ्शब्दः, चकारान्तेषु प्राञ्च्-प्रत्यञ्च्-अदसञ्च्-उदञ्च्-सम्यञ्च्-पयोमुच्शब्दाः, तकारान्तेषु महत्-धीमत्-गोमत्-भवत्-ददत्शब्दाः, पकारान्तेषु गुप्शब्दः, शकारान्तेषु तादृश्-विश्-नश्-घृतस्पृश्शब्दाः, षकारान्तेषु दधृष्-रत्नमुष्-षष्-परमषष्-प्रियषष्-पिपठिष्-चिकीर्ष्-दोष्-विविक्ष्-गोरक्ष्शब्दाः, सकारान्तेषु सुपिस्-विद्वस्-सेदिवस्-पुंस्-उशनस्-वेधस्-अदस्शब्दाः । एतेषां शब्दानां रूपावल्याः ससूत्रं सिद्धिप्रक्रिया, उक्तानां तत्सदृशप्रचलितानाञ्च शब्दानां रूपावलिनिर्माणं पदप्रयोगश्च ● सूत्र-वार्तिक-परिभाषा-फक्किकानां सोदाहरणमर्थापनं शङ्कोपशङ्कासमाधानञ्च मध्यसिद्धान्तकौमुद्या निर्दिष्टप्रकरणस्था विषयाः ।	निर्दिष्टशब्दानां रूपावलिः प्रतिपदं वाक्येषु प्रयोगश्च, हलन्तपुंलिङ्गशब्दानां रूपावल्याः ससूत्रं सिद्धिप्रक्रिया, तत्र क्रमे आगतानां सूत्रवार्तिकफक्किकापरिभाषाणां सोदाहरणम् अर्थावबोधश्च ।	निर्दिष्टशब्दानां रूपावल्या वाक्येषु प्रयोगः निर्दिष्टशब्दानां ससूत्रं सिद्धिप्रक्रियाया निर्वचनं लेखनञ्च, निर्दिष्टसूत्र-वार्तिक-फक्किका-परिभाषाणां सोदाहरणमर्थनिर्वचनं लेखनञ्च	१०
३.	हलन्तस्त्रीलिङ्गः	● **रूपसिद्धिः प्रयोगश्च** हलन्तस्त्रीलिङ्गशब्दास्तत्र- उपानह्-उष्णिह्-दिव्-गिर्-चतुर्-किम्-इदम्-स्रज्-त्यद्-तद्-यद्-एतद्-वाच्-अप्-दिश्-त्विष्-सजुष्-आशिष्-अदस्शब्दाः एतेषां शब्दानां रूपावल्याः ससूत्रं सिद्धिप्रक्रिया,	हलन्तस्त्रीलिङ्गशब्दानां रूपावल्या अववोधो वाक्येषु तत्प्रयोगश्च, हलन्तस्त्रीलिङ्गशब्दानां	हलन्तस्त्रीलिङ्गशब्द-निष्पन्नपदानां वाक्येषु प्रयोगः, हलन्तस्त्रीलिङ्गशब्दानां	१०

		उक्तानां तत्सदृशप्रचलितानाञ्च शब्दानां रूपावलिनिर्माणं पदप्रयोगश्च ● सूत्राणां सोदाहरणमर्थापनं शङ्कोपशङ्कासमाधानञ्च मध्यसिद्धान्तकौमुद्या हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणस्था विषयाः ।	रूपावल्याः ससूत्रं सिद्धिप्रक्रियाया अवबोधः, रूपसिद्धिप्रक्रियामागतानां सूत्राणां सोदाहरणमर्थावबोधश्च ।	ससूत्रं सिद्धिप्रक्रियाया निर्वचनं लेखनञ्च, निर्दिष्टसूत्र-वार्तिकाणां सोदाहरणमर्थनिर्वचनं लेखनञ्च	
४.	हलन्तनपुंसकलिङ्गः	● **रूपसिद्धिः प्रयोगश्च** हलन्तनपुंसकलिङ्गशब्दास्तत्र- स्वनडुह्-विमलदिव्-वार्-किम्-इदम्-ब्रह्मन्-अहन्-दण्डिन्-स्रग्विन्-वाग्मिन्-बहुवृत्रहन्-असृज्-ऊर्ज्-त्यद्-तद्-यद्-एतद्-बेभिद्-गवाच्-यकृत्-शकृत्-ददत्-तुदत्-भात्-पचत्-दीव्यत्-स्वप्-धनुष्-पिपठिष्-पयस्-सुपुंस्-अदस्शब्दाः । एतेषां शब्दानां रूपावल्याः ससूत्रं सिद्धिप्रक्रिया, उक्तानां तत्सदृशप्रचलितानाञ्च शब्दानां रूपावलिनिर्माणं पदप्रयोगश्च ● सूत्र-वार्तिकाणां सोदाहरणमर्थापनं शङ्कोपशङ्कासमाधानञ्च मध्यसिद्धान्तकौमुद्या हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणस्था विषयाः ।	हलन्तनपुंसकलिङ्गशब्दानां रूपावल्यास्तत्प्रयोगेण वाक्यनिर्माणप्रकारस्य चावबोधः, हलन्तनपुंसकशब्दानां रूपावल्याः ससूत्रं सिद्धिप्रक्रियाया अवबोधः, निर्दिष्टसूत्रवार्तिकाणां सोदाहरणमर्थावबोधश्च ।	हलन्तनपुंसकशब्दनिष्पन्न-पदानां वाक्येषु प्रयोगः निर्धारितशब्दानां ससूत्रं सिद्धिप्रक्रियाया निर्वचनं लेखनञ्च, निर्दिष्टसूत्र-वार्तिकाणां सोदाहरणमर्थनिर्वचनं लेखनञ्च ।	१०
५.	अव्ययप्रकरणम्	● **सार्थमव्ययशब्दपरिचयः** अव्ययलक्षणम्, स्वरादि-चादिशब्दास्तेषां सार्थं परिगणनञ्च, तद्धितप्रत्ययान्तेषु तसिलाद्यसर्वविभक्तिशब्दाः, कृदन्तेषु मान्ता एजन्ताः क्त्वा-तोसुन्-कसुन्प्रत्ययान्ताश्च शब्दाः, अव्ययीभावसमासनिष्पन्नशब्दाश्च ● **पदत्वसाधनं प्रयोगश्च** अव्ययसंज्ञाविधायकानि सूत्राणि, अव्ययाद्विहितस्य सुपो लुग्विधिः, अव्ययानां ससूत्रं पदत्वसाधनम्, अदन्ताव्ययीभावसमासानां पञ्चमीभिन्नविभक्तिषु अम्भावेन, तृतीयासप्तम्योश्च वैकल्पिकेनाम्भावेन, पञ्चम्यां तृतीयासप्तम्योरमभावे	अव्ययस्वरूपावबोधः, निर्धारितानामव्ययशब्दानाम् अर्थावबोधः, ससूत्रमव्ययानां पदत्वसाधनविधेरवबोधः, निर्दिष्टसूत्र-कारिकाणां सोदाहरणमर्थस्य प्रयोगे समन्वयनप्रकारस्य	अव्ययस्वरूपनिर्वचनम् अव्ययशब्दानामर्थनिदर्शनम्, अव्ययपदानां वाक्यानुच्छेदयोः प्रयोगकौशलप्रदर्शनम् अव्ययशब्दानां ससूत्रं पदत्वसाधनविधेः कथनम्	१०

		चादन्तपुंलिङ्गवद्रूपाणां निष्पादनम्, अव्ययपदघटितानि वाक्यानि ● अव्ययादाप्सुपः इत्यत्र आब्ग्रहणस्य व्यर्थत्वप्रतिपादनम् ● सदृशं त्रिषु... वष्टि भागुरिः... इति कारिके ● सूत्र-कारिकाणां सोदाहरणमर्थापनं शङ्कोपशङ्कासमाधानञ्च मध्यसिद्धान्तकौमुद्या अव्ययप्रकरणस्था विषयाः ।	चावबोधः ।	निर्दिष्टसूत्रकारिकाणां सोदाहरणमर्थापनम् ।	
सैद्धान्तिकाभ्यासः					४८
प्रयोगाभ्यासः					१६
योगः					६४

न्यायखण्डः (कवर्गे व्याकरणविषयमवलम्ब्याधीयानां छात्राणां कृते)

क्र. सं.	विषयक्षेत्राणि	विषयाः	बोधः	प्रयोगः	कार्य घण्टाः
१.	न्यायवैशेषिकशास्त्रयोः प्रथिताः केचन पारिभाषिकशब्दाः विशेषतस्तर्कसंग्रहस्यानुमानखण्डात् समाप्तिपर्यन्तभागेषु प्रयुक्ताः पारिभाषिकशब्दाः ।	पक्षः, साध्यम्, हेतुः, दृष्टान्तः, पक्षतावच्छेदकधर्मः, साध्यतावच्छेदकधर्मसंबन्धौ, हेतुतावच्छेदकधर्मसंबन्धौ, व्याप्तिः, पक्षता, परामर्शः, व्याप्यत्वम्, व्यापकत्वम्, लिङ्गम्, अन्वयः, व्यतिरेकः, सपक्षः, विपक्षः, प्रतियोगिता, अनुयोगितादयःपारिभाषिकशब्दाः ।	पक्ष-साध्य-हेतु-दृष्टान्त-पक्षतावच्छेदकधर्म-साध्यतावच्छेदकधर्मसंबन्ध-हेतुतावच्छेदकधर्म-संबन्ध-व्याप्ति-पक्षता-परामर्श-व्याप्यत्व-व्यापकत्व-लिङ्ग-अन्वय-व्यतिरेक-सपक्ष-विपक्ष-प्रतियोगिता-अनुयोगितादिशब्दानामर्थबोधः ।	पक्ष-साध्य- हेतु-दृष्टान्त-पक्षतावच्छेदकधर्म-साध्यतावच्छेदकधर्मसंबन्ध-हेतुतावच्छेदकधर्म-संबन्ध-व्याप्ति-पक्षता-परामर्श-व्याप्यत्व-व्यापकत्व-लिङ्ग-अन्वय-व्यतिरेक-सपक्ष-विपक्ष-प्रतियोगिता-अनुयोगितादिशब्दानामुदाहरणसहितवाक्येषु प्रयोगः ।	६
२	अनुमानप्रमाणम् ।	अनुमानलक्षणम्,अनुमितिस्वरूपम्, परामर्शस्वरूपम्, व्याप्तिलक्षणम्,	अनुमानलक्षणबोधः, अनुमितिस्वरूपज्ञानम्,	अनुमानस्वरूपाभिव्यक्तिः, अनुमितिस्वरूपनिरूपणम्,	१३

		पक्षधर्मतापरिचयः, स्वार्थानुमानम्, परार्थानुमानम्, पञ्चावयववाक्यानि, त्रिविधलिङ्गम्, सपक्षः, विपक्षः ।	परामर्शरूपबोधः, व्याप्तिस्वरूपज्ञानम्, पक्षधर्मतावबोधः, स्वार्थानुमानबोधः, परार्थानुमानबोधः, पञ्चावयववाक्यार्थावबोधः, त्रिविधलिङ्गस्वरूपज्ञानम्, सपक्षस्वरूपबोधः, विपक्षस्वरूपबोधः ।	परामर्शस्वरूपकथनम्, व्याप्तिस्वरूपविचारः, पक्षधर्मतास्वरूपकथनम्, स्वार्थानुमाननिर्वचनम्, परार्थानुमाननिर्वचनम्, पञ्चावयववाक्यनिरूपणम्, त्रिविधलिङ्गस्वरूपप्रतिपादनम्, सपक्षस्वरूपकथनम्, विपक्षस्वरूपप्रतिपादनम् ।	
३	हेत्वाभासः	हेत्वाभासनिरूपणप्रयोजनम्, हेत्वाभासलक्षणम्, हेत्वाभासभेदाः, सव्यभिचारः, विरुद्धः, सत्प्रतिपक्षः, असिद्धः, बाधितः ।	हेत्वाभासनिरूपणप्रयोजनज्ञानम्, हेत्वाभासलक्षणज्ञानम्, हेत्वाभासभेदज्ञानम्, सोदाहरणसव्यभिचारस्वरूपज्ञानम्, उदाहरणसहितविरुद्धहेत्वाभासबोधः, सत्प्रतिपक्षस्वरूपज्ञानम्, सभेदासिद्धहेत्वाभासबोधः, सोदाहरणं बाधितहेत्वाभासज्ञानम् ।	हेत्वाभासनिरूपणप्रयोजननिर्वचनम्, हेत्वाभासलक्षणनिरूपणम्, हेत्वाभासभेदनिर्वचनम्, सोदाहरणसव्यभिचारस्वरूपप्रतिपादनम्, उदाहरणसहितविरुद्धहेत्वाभासस्य स्वरूपनिर्वचनम्, उदाहरणप्रदर्शनपूर्वकं सत्प्रतिपक्षस्वरूपनिरूपणम्, भेदप्रदर्शनपूर्वकासिद्धहेत्वाभासनिरूपणम्, उदाहरणसहितबाधितहेत्वाभासनिरूपणम् ।	८
४	उपमानप्रमाणम् शब्दप्रमाणञ्च	उपमानप्रमाणम्, उपमितिः, शब्दप्रमाणम्	उपमानप्रमाणबोधः, उपमितिप्रमायाः प्रकारबोधः, शब्दप्रमाणज्ञानम्	सोदाहरणमुपमानप्रमाणकथनम्, उपमितिप्रमायाः प्रकारनिर्वचनम्, शब्दप्रमाणाभिव्यक्तिः	८

		शक्तिलक्षणाख्यवृत्तिः शाब्दबोधकारणानि शाब्दस्व–रूपम् शब्दप्रमाणभेदः	शक्तिलक्षणाख्यवृत्तिज्ञानम् शाब्दबोधकारणबोधः शाब्दस्वरूपज्ञानम् शब्दप्रमाणभेदबोधः	शक्तिलक्षणाख्यवृत्तिनिरूपणम् शाब्दबोधकारणनिर्धारणम् शाब्दस्वरूपनिरूपणम् शब्दप्रमाणभेदप्रतिपादनम्	
५.	अयथार्थानुभवः, सुखादिगुणाः, कर्मादिपदार्थाश्च	संशयविपर्ययतर्काः,स्मृतिः, सुखदुःखे, शेषात्मगुणाः, सभेदसंस्कारः, सामान्यलक्षणम्, विशेषः, समवायःसभेदाभावः,सर्वपदार्थानां सप्तस्वन्तर्भावः	संशयविपर्ययतर्काणां स्वरूपबोधः, स्मृतिज्ञानम्, सुखदुःखयोस्वरूपज्ञानम्, शेषात्मगुणबोधः, सभेदसंस्कारपरिज्ञानम्, सामान्यलक्षणज्ञानम्, विशेषबोधः समवायज्ञानम् सभेदाभावबोधः, सर्वपदार्थानां सप्तस्वन्तर्भावज्ञानम्	संशयविपर्ययतर्काणां स्वरूपपरिचयः, स्मृतिनिरूपणम्, सुखदुःखयोस्वरूपाभिव्यक्तिः, शेषात्मगुणनिरूपणम्,सभेदसंस्कारनिर्वचनम् ,सामान्यलक्षणकरणम्, विशेषनिरूपणम्, समवायप्रतिपादनम्म् सभेदाभावकथनम्, सर्वपदार्थानां सप्तस्वन्तर्भावकथनम्	१३
सैद्धान्तिकाभ्यासः					४८
प्रयोगाभ्यासः					१६
योगः					६४

५. प्रयोगात्मककार्यं परियोजनाकार्यञ्च

क्र.सं.	**क्षेत्रम्**	**परीक्षणीयाः पक्षाः**	**अङ्कभारः**	**मूल्याङ्कनाधाराः**
१.	शिक्षण- सहभागिता	(क) उपस्थितिः (ख) सहभागिता	३	➢ विद्यार्थिनां दैनिकोपस्थितेरभिलेखः ➢ भाषिकशिल्पविकासाय वैयक्तिक-युगल-समूहगतादि-कक्षागतशिक्षणसहभागिता
२.	कक्षाकार्यं	कक्षाकार्यं	६	➢ व्याकरणस्य विषयवस्तूनां ज्ञानार्जने सामूहिकविमर्श-मौखिकपरीक्षा-प्रश्नोत्तरण-कक्षाकार्यपरीक्षण-

	परियोजना-कार्यं वा	परियोजनाकार्यं वा		भाषिकव्यवहारे सिद्धरूपाणां प्रयोगचातुर्यादिकार्येषु सहभागिता ➢ न्यायविषयसम्बद्ध-विषयवस्तूनां ज्ञानार्जने पारिभाषिकपदानां परिचयप्रदानपूर्वकं तेषां प्रयोगेण मौलिकवाक्यनिर्माणार्थविवेचन-प्रयोग-विश्लेषण-तत्त्वबोधादिकार्येषु सहभागिता ➢ श्रवण-भाषण-पठन-लेखनशिल्पविकास-सम्बद्धा लिखिता मौखिकी च प्रस्तुतिः ➢ गृहकार्यं कक्षाकार्यं वा ➢ विषयवस्तुसम्बद्ध-परियोजनाकार्यस्य प्रतिवेदनमन्तर्वार्ता च
३.	विषयवस्तुगतं मूल्याङ्कनम्	(क) बोधः	५	➢ रेडियो-क्यासेट-मोबाइल-नामधेयानामन्येषां वैद्युतोपकरणानां वा माध्यमेन संवाद-समाचार-साहित्यिकाभिव्यक्तिः ➢ श्रुतिलेखनम् ➢ सन्देशमूलकगद्यांशं श्रावयित्वा अनुमान-पूर्वानुमान-प्रश्नोत्तर-शब्दबोधार्थबोध-भावबोध-सन्दर्भबोध-कथाकथन-घटनावर्णन-मुख्यसूत्रीकरणसम्बद्धान् प्रश्नान् पृष्ट्वा उत्तरकथनं लेखनञ्च ➢ विषयवस्तूनामाधारेण अनुमान-पूर्वानुमान-प्रश्नोत्तर-शब्दबोधार्थबोध-भावबोध-सन्दर्भबोध-कथाकथन-घटनावर्णन-मुख्यसूत्रीकरणसम्बद्धान् प्रश्नान् पृष्ट्वा उत्तरकथनं लेखनञ्च ➢ विद्यार्थिषु पाठ्यवस्तुबोधः, सूत्राणां शुद्धोच्चारणम्, शुद्धलेखनम्, सूत्रवार्तिकार्थापनम्, आवश्यकतानुसारेण गणसूत्र-वार्तिक-परिभाषा-न्याय-कारिकादीनामुपयोगप्रभृतिविषयाणामभ्यासः, रूपावलिप्रदर्शनम्, सिद्धरूपाणां वाक्येषु समुचितप्रयोगः
		(ख) अभिव्यक्तिः	५	➢ किञ्चिद्विषयवस्तु, चित्रं परिवेशादिकं निर्दिश्य मौखिकवर्णनम् । तत्र क्रमे वक्त्रा स्वाभिव्यक्तौ स्पष्टता-शैली-भाषिकस्तर-शुद्धोच्चारण-गति-यति-लयाभिनयप्रभृतिपक्षेषु ध्यानं देयम् ➢ कथां श्रुत्वा कथाकथने घटनापात्रपरिवेशादिवर्णने प्रवर्तनम् ➢ पत्रपत्रिकाभ्योऽन्यलिखितसामग्रीभ्यो वा शब्दात्मकं गद्यांशं पद्यांशं वा निर्दिश्य गति-यति-लयानुकूल्येन भावानुकूल्येन च सस्वरवाचने प्रवर्तनम् । वाचनक्रमे वक्त्रा स्वाभिव्यक्तौ स्पष्टता-शैली-भाषिकस्तर-शुद्धोच्चारण-गति-यति-लयाभिनयप्रभृतिपक्षेषु विशेषतोऽवदानमपेक्षितम् ➢ रूपावलिप्रदर्शनम्, सूत्रार्थसमन्वयपूर्वकं रूपसिद्धिप्रक्रियाबोधनम्, सिद्धरूपाणां वाक्येषु

				प्रयोगप्रदर्शनम्, प्रतिप्रकरणगताया रूपसिद्धि-प्रक्रियायाः पार्थक्यबोधनम् अथवा ➢ प्रकरणगतेषु विषयेषु व्याप्तिलक्षणोपस्थापनम्, लक्ष्ये लक्षण-समन्वयप्रदर्शनम्, अव्याप्त्यादिदोषोद्भावनम्, तदपाकरणम्, लक्षण-परिष्कारः, प्रथमलक्षणपरित्यागकारण-प्रदर्शनम् द्वितीयादिलक्षण-विचारश्च
४.	त्रैमासिकपरीक्षा	मौखिकं लिखितं वा	६	त्रैमासिकपरीक्षायाः प्राप्ताङ्कस्यानुपातिकप्रतिशताधारेणाङ्कनिर्धारणं कर्तव्यम्
योगः			२५	

६. शिक्षणसहजीकरणप्रक्रिया

संस्कृतभाषाध्ययनमाध्यमेन विद्यार्थिनां भाषाव्याकरणयोर्विविधपक्षाणां संस्कृतसम्बद्धविषयाणां वा ज्ञानेन सह सच्चरित्रवतां नैतिकतायुतानां च नागरिकाणां निर्माणमस्य विषयस्योद्देश्यं विद्यते । एतस्मिन् समाविष्टानां विषयवस्तुनामध्यापनक्रमे सर्वेभ्यः क्षेत्रभ्यः समानं महत्त्वं प्रदातव्यं भवति । सम्बद्धविषयवस्तुनः सहजीकरणपूवर्कं ज्ञानशिल्पधारणानां विकासनमावश्यकम् । विद्यार्थिषु सैद्धान्तिकपक्षेण सह व्यावहारिकपक्षञ्च विकासस्यानुकूलचिन्तनव्यवहारयोः समुन्नयनमेतस्य विषयस्य मुख्योद्देश्यं निर्धारितं वर्तते ।

संस्कृतभाषाव्याकरणशिक्षणोपक्रमे भाषिकशिल्पस्य विकासायापरिहार्यतया अध्ययनसहजीकरणमपेक्षते । भाषाव्याकरणस्य शिक्षणविधौ विद्यार्थिकेन्द्रिताः क्रियाकलापा अवलम्बनीया भवन्ति । सहजीकरणं च छात्रपृष्ठभूमि-पाठ्यक्रमोद्देश्य-पाठ्यविषयान् अवलम्बते । वैयक्तिकं सामूहिकं चाभ्यासं समाश्रित्य शिक्षणसहजीकरणं सम्पद्यते । अधो लिखिता अध्ययनसहजीकरण-शिक्षणक्रियाकलापा अस्य पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यसिद्धये उपादानानि भवन्ति -

१. **विषयाणां (विधानां) माध्यमेन शिल्पानां शिक्षणम्** - गद्यपद्यरूपकव्यावहारिकलेखनरूपाणां शिल्पविकासस्य साधनानामवलम्बनम् ।

२. **शिल्पाश्रितं शिक्षणम्** - भाषिकशिल्पस्य विकासाय भाषायाः श्रवण-भाषण-पठन-लेखनरूपाणां चतुर्णामेव शिल्पानामेकीकृतशिक्षणम् ।

३. **अभ्यासप्रधानाः सर्जनात्मकाश्च क्रियाकलापाः** - भाषिकशिल्पचतुष्टयस्य विकासाय अधो लिखितानामभ्यासप्रधानानां सर्जनात्मकानाञ्च क्रियाकलापानां सम्पादनमावश्यकं भवति -

(क) प्रस्तुतीकरणम् (ख) अभ्यासः (ग) उत्पादनम् (घ) पठनबोधः (ङ)प्रयोगात्मककार्यम् (च) पृष्ठपोषणम् (छ) आत्ममूल्याङ्कनम्

४. बहुविधक्षमतायाः स्तराणाञ्चानुसारेण शिक्षणम्
५. सदसद्विवेकविकासः
६. सहकार्यप्रधानशिक्षणम्
७. सामूहिकमूल्याङ्कनापेक्षि शिक्षणम्

शिक्षणप्रक्रियायाः सम्भाव्याः शिल्पगतसंयुक्तक्रियाकलापाः

(क) श्रवणशिक्षणस्य

- शुद्धमशुद्धञ्चोच्चारणं संश्राव्य विद्यार्थिभ्यः शुद्धोच्चारणं निर्णेतुं निर्देशनम्
- गद्यपद्ययोः प्रेरकसन्दर्भं श्रावयित्वा तस्य पुनरावृत्तिं कर्तुमभिप्रेरणम्
- सामयिकीं घटनां संश्राव्य तस्याः प्रभाववर्णनाय निर्देशनम्
- सूत्रवार्तिककारिकाणां शुद्धस्वरूपं श्रावयित्वा तेषां पुनरावृत्त्यर्थमभिप्रेरणम् ।

(ख) सम्भाषणशिक्षणस्य

- पद्यानां गति-यति-लयसौष्ठवस्य कथनाय विद्यार्थिभ्योऽभिप्रेरणम्
- परिज्ञातविषयाणां सारांशं वक्तुं निर्देशनम्
- कथा-जीवनी-प्रबन्धानां पार्थक्यस्य स्पष्टीकरणाय निर्देशनम्
- काल-वचन-पुरुषनिदर्शनपूर्वकं निष्पन्नतिङन्तपदोच्चारणाय प्रेरणम्
- समासानुकूल्येन समुचितलौकिकविग्रहवाक्योच्चारणे प्रवर्तनम्
- कृदन्त-तद्धितान्तपदानां प्रकृतिप्रत्यययोर्विश्लेषणं विधाय निष्पन्नरूपोच्चारणायाभिप्रेरणम् ।

(ग) पठनशिक्षणस्य

- समस्तपदानि सङ्केत्य पाठांशपठनाय उत्प्रेरणम्
- अधीतानुच्छेदस्य मूलसूत्राणि निर्णीय पठनाय निर्देशनम्
- पद्यानि एकाकिना समूहेन च पठितुं निर्देशनम्
- सूत्र-वार्तिक-कारिकाणामेकाकिना समूहगतरूपेण च पठनायोत्प्रेरणम्
- समस्तव्यस्तप्रयोगाणां पार्थक्यबोधनपूर्वकं प्रयोगायाभिप्रेरणञ्च ।

(घ) लेखनशिक्षणस्य

- पाठ्यवस्तूनां बोधप्रश्नोत्तरं लेखितुं प्रेरणम्
- पद्यस्य गद्ये रूपान्तरणपूर्वकं लेखनाय निर्देशनम्
- अशुद्धमनुच्छेदं संशोध्य पुनर्लेखितुमभिप्रेरणम्
- सूत्र-वार्तिक-कारिकाणां शुद्धलेखनाय प्रवर्तनम्,
- तिङन्त-कृदन्त-तद्धितान्तरूपसिद्धिप्रक्रियायाः क्रमबद्धलेखनायाभिप्रेरणम्
- कारकीयनियमानुसारेण शुद्धलेखनाय निर्देशनम्
- समस्तपदानां साधुत्वप्रक्रियालेखनायोत्प्रेरणञ्च ।

७. विद्यार्थिमूल्याङ्कनप्रक्रिया

विद्यार्थिनां शिक्षणोपलब्धिं सुनिश्चेतुं निर्माणात्मकं निर्णयात्मकञ्चोभयप्रकारकमेव मूल्याङ्कनं विधातव्यं भवति । विद्यार्थिनां शिक्षणोपलब्धेः सुधाराय कक्षाशिक्षणस्यैव क्रमे कक्षाकार्य-परियोजनाकार्य-प्रस्तुतीकरणोपलब्धिपरीक्षासदृशान् क्रियाकलपान् कारयित्वा सैद्धान्तिकज्ञानशिल्पयोरवाप्तिरावश्यकी । एतत्कार्यस्य प्रभावकारिरूपेण क्रियान्वयनाय, विद्यार्थिनां शिक्षणस्तरस्य सुधाराय च सहजीकरणक्रियाकलापस्य अभिन्नाङ्गस्य रूपेण निर्माणात्मकमूल्याङ्कनमुपयोक्तव्यम् । निर्माणात्मकमूल्याङ्कनस्य शिक्षणोपलब्धेर्निश्चिताङ्काः निर्णयात्मकमूल्याङ्कनेऽपि संयोज्यन्ते ।

पाठ्यक्रमेण निर्धारितस्योद्देश्यस्यानुरूपं विद्यार्थिनो ज्ञान-शिल्पाभिवृत्तीः प्राप्नुवन्न वेति विषयस्यान्वेषकं महत्त्वपूर्णं संयन्त्रं मूल्याङ्कनं भवति । विद्यार्थिनां मूल्याङ्कनं सक्षमतानां शिक्षणोपलब्धीनां च विचारेण

शिक्षणस्य सर्वेषां स्तराणां समावेशेन च विधातव्यम् । अस्य विषयस्य आन्तरं बाह्यं च मूल्याङ्कनं विधीयते । अत्र प्रतिशतं पञ्चविंशतिरङ्काः आन्तरमूल्याङ्कने पञ्चसप्ततिरङ्काश्च बाह्यमूल्याङ्कने उपयुज्यन्ते । बाह्यमूल्याङ्कनाय लिखितपरीक्षा सञ्चाल्यते । विद्यार्थीमूल्याङ्कनस्यान्तर्गतं निर्माणात्मकं निर्णयात्मकञ्च मूल्याङ्कनं पद्धतिद्वयेनैव क्रियते । अस्य विषयस्य पाठ्यक्रमे समाविष्टानां स्तरगतसक्षमतानाम्, कक्षागतशिक्षणेपलब्धीनाम्, तासां विषयवस्तूनाम्, तैस्सह सम्बद्धस्य शिल्पस्य, शिक्षण सहभागितायाः शिक्षणसक्रियतायाश्चाधारेषु विद्यार्थिनां शिक्षणस्य मूल्याङ्कनं विधातव्यम् ।
अस्य स्तरस्य विद्यार्थिनां मूल्याङ्कनमक्षराङ्कनपद्धत्या विधीयते । मूल्याङ्कने निर्माणात्मिका निर्णयात्मिका च प्रक्रिया अवलम्ब्यते । छात्राणां स्तरगतसामर्थ्योपलब्धये विधातव्यैरध्ययनभ्रमण-घटनावलोकन-सर्जनकार्य-वैयक्तिकसामूहिकविमर्शन-लिखितपरीक्षा-प्रत्युत्पन्नमतिप्रदर्शन-प्रश्नोत्तरण-कक्षाकार्यपरीक्षण-भाषिकव्यवहारप्रभृति-कार्यै-र्निर्माणात्मकं मूल्याङ्कनं विधीयते येन अविच्छिन्नं मूल्याङ्कनं सम्पद्यते । स्तरगतसामर्थ्योपलब्धये कक्षागतसामर्थ्योपलब्धये च शैक्षिकसत्रस्यान्तेऽन्तिमपरीक्षाया माध्यमेन निर्णयात्मकमूल्याङ्कनं सम्पाद्यते । विद्यार्थिषु पाठ्यवस्तुबोधादर्शचरित्रनिर्माण-मानवीयमूल्यावलम्बन-पर्यावरणसंरक्षण-भाषिकशिल्पार्जनप्रभृतिविषयाणां विकासो मूल्याङ्कनस्य मूलाधारो मन्यते ।
मूल्याङ्कनप्रक्रियां विश्वसनीयां विधिसम्मताञ्च सम्पाद्य एकरूपतायै स्थानीय-प्रादेशिक-राष्ट्रियस्तरेषु बाह्यसार्वजनिकपरीक्षणविधौ सर्वेषु विषयेषु आन्तरं बाह्यं च मूल्याङ्कनं विधीयते । सार्वजनिकपरीक्षणे प्रतिविषयं प्रतिशतं पञ्चविंशत्यङ्कानां कृते आन्तरं परीक्षणम्, प्रतिशतं पञ्चसप्तत्यङ्कानां कृते बाह्यं परीक्षणञ्च विधीयते । आन्तरं मूल्याङ्कनं सम्बद्धविद्यालयस्य शिक्षकेण विधातव्यम् । शिक्षणप्रक्रियया सहैव विषयवस्तुसम्बद्धं मूल्याङ्कनं नैरन्तर्येण विधेयम् । तत्र शिक्षणोपलब्धिः क्रमशः औपचारिकरूपेण अनौपचारिकरूपेण च परिमापनीया । शिक्षणसहजीकरणस्य क्रमे विद्यार्थिभिरधिगतानां ज्ञानशिल्पप्रयोगोच्चदक्षतासम्बद्धपक्षाणां मूल्याङ्कनञ्च अनिवार्यतया विधेयम् ।

(क) आन्तरं मूल्याङ्कनम्

शिक्षणसहजीकरणप्रक्रियया कक्षागतशिक्षणेन सहैव छात्राणामान्तरं निर्माणात्मकं वा मूल्याङ्कनमपि कर्तव्यम् । संस्कृतभाषायाः व्याकरणस्य च शिक्षणक्रमे छात्राणां निर्माणात्मकमूल्याङ्कनाय अधोऽङ्किता विधयोऽवलम्बयितुं शक्यन्ते-

- लिखितप्रश्नोत्तरमाध्यमेन
- मौखिकप्रश्नोत्तरमाध्यमेन
- छात्राणां परस्परविचारविमर्शमाध्यमेन

अत्र क्रमे कक्षाध्यापकेन विधागतलेखनाय सिर्जनात्मकलेखनाय च प्रेरणम्, सूत्रोच्चारणाय सूत्रार्थापनाय च प्रेरणम्, सूत्रार्थावबोधनम्, उदाहरणेषु सूत्रप्रवर्तननिदर्शनम्, उदाहरणेषु प्रत्युदाहरणेषु च पार्थक्यबोधनाय प्रश्नोत्तराणि, सामूहिकी चर्चा, समूहविभाजनं कृत्वा समस्यायाः समाधानम्, नवीनोदाहरणचयनाभ्यासः, रूपावलिसञ्चालनाय कथनम्, रूपसिद्धिप्रक्रियालेखनाय प्रेरणम्, समासे लौकिकालौकिकविग्रहप्रदर्शनाय कथनम्, तिङन्ते समानप्रकृतिकानां धातूनां रूपावलिसञ्चालनाय प्रेरणादिकं कार्यम् ।

अधो लिखिताधारेणान्तरमूल्याङ्कनं कर्तव्यम् :

क्र.सं.	क्षेत्रम्	अङ्कभारः
१.	शिक्षणसहभागिता	३
२.	कक्षाकार्यं परियोजनाकार्यं वा	६
३.	विषयवस्तुगतं मूल्याङ्कनम्	१०
४.	त्रैमासिकपरीक्षा	६
योगः		२५

(ख) बाह्यमूल्याङ्कनम्

निर्णयात्मके बाह्ये वा मूल्याङ्कने पाठ्यक्रमे निर्धारितोद्देश्यानुरूपं छात्रैः ज्ञानम्, शिल्पञ्चाधिगन्तव्यं । तदधिगतं न वेति सम्परीक्ष्य तदनुसारेण छात्राणामुत्तीर्णत्वमनुत्तीर्णत्वं वा निर्णीयते । एतादृशं मूल्याङ्कनमावधिकं भवति । शैक्षिकसत्रस्यान्त एतद् मूल्याङ्कनं विधीयते ।

अधोलिखिताधारेण बाह्यमूल्याङ्कनं कर्तव्यम् :

कक्षा ९

क्र.सं	**विषयक्षेत्रगतस्वरूपम्**	**विषयक्षेत्रम्**	**अङ्कभारः**
१.	पठनबोधः, अनुच्छेदबोधः	गद्यम् (कथा/प्रबन्धः)	३
	मर्मप्रकाशनम्, कथायाः विस्तरणम्, विषयवस्तूनां विश्लेषणम्	गद्यम् (कथा/प्रबन्धः)	५
	कथानुच्छेदरचना	गद्यम् (कथा/प्रबन्धः)	५
	पठनबोधः, अनुच्छेदबोधः	गद्यम् (जीवनवृत्तम्/संवादः/वक्तृता)	२
	जीवनवृत्तसंवादवक्तृतालेखनक्रमस्य बोधः, तथ्याङ्कबोधः, अनुच्छेदबोधः	गद्यम् (जीवनवृत्तम्/संवादः/वक्तृता)	४
	मर्मप्रकाशनम्, तथ्याङ्कस्य विस्तरणम्, विषयवस्तूनां विश्लेषणम्, प्रदत्तसूचनाधारेण जीवनवृत्तसंवादवक्तृतालेखनम्	गद्यम् (कथा/प्रबन्धः/जीवनवृत्तम्/संवादः/वक्तृता)	३
२.	अन्वयार्थज्ञानम्, पद्यवस्तुबोधः, विषयवस्तूनां सन्दर्भबोधः	पद्यम् (स्तुतिपद्यम्/नीतिपद्यम्/महाकाव्यांशः)	४
	मर्मप्रकाशनम्, विषयवस्तूनां विश्लेषणम्, प्रवचनम्, वस्तुवर्णनम्	पद्यम् (स्तुतिपद्यम्/नीतिपद्यम्/महाकाव्यांशः)	३
	अन्वयार्थज्ञानम्, पद्यवस्तुबोधः, विषयवस्तूनां सन्दर्भबोधः	पद्यम् (स्तुतिपद्यम्/नीतिपद्यम्/महाकाव्यांशः)	२
	पद्यस्य वस्तुविमर्शनं मूल्याङ्कनञ्च,	पद्यम् (स्तुतिपद्यम्/नीतिपद्यम्/महाकाव्यांशः)	६

	सम्बद्धानुच्छेदस्य सूत्राणि निर्माय सङ्क्षेपीकरणम्		
योगः			३७

कवर्गे नव्यव्याकरणेतरविषयमवलम्ब्य अधीयानानां छात्राणां कृते

१.	निर्धारितानां विषयवस्तूनां परिचयः, अर्थनिर्धारणम्, सूत्रलेखनं प्रदर्शनञ्च,	संज्ञाप्रकरणम्/पञ्चसन्धिः	५
	सन्धिकरणम्, सन्धिविच्छेदः, सूत्रार्थप्रकाशनम्	संज्ञाप्रकरणम्/पञ्चसन्धिः	५
	सूत्रार्थसङ्घटनपूर्विका-स्थितिनिदर्शनपूर्विका च साधुत्वप्रक्रिया	संज्ञाप्रकरणम्/पञ्चसन्धिः	८
२.	निर्धारितानां विषयवस्तूनां परिचयः, अर्थनिर्धारणम्, सूत्रलेखनं प्रदर्शनञ्च, रूपावलिलेखनम्	अजन्तप्रकरणम्	४
	साधितानां सुबन्तपदानां यथायथं वाक्य -प्रयोगनिर्धारणम्, प्रदत्तानां सूत्राणामर्थविवेचनम्,	अजन्तप्रकरणम्	६
	सूत्रार्थसङ्घटनपूर्विका-स्थितिनिदर्शनपूर्विका च शब्दसाधुत्वप्रक्रिया	अजन्तप्रकरणम्	१०
योगः			३८

कवर्गे नव्यव्याकरणविषयमवलम्ब्य अधीयानानां छात्राणां कृते व्याकरणस्थाने निम्नानुसारेण न्यायविषयस्य मूल्याङ्कनं भवेत् :

क्र.सं	**विषयक्षेत्रगतस्वरूपम्**	**विषयक्षेत्रम्**	**अङ्कभारः**
१.	न्यायवैशेषिकशास्त्रयोः प्रथिताः पारिभाषिकशब्दाः	परिभाषाप्रकरणम्	५
२.	वैशेषिकशास्त्राभिमतपदार्थोद्देशः, मनोऽन्तद्रव्यपदार्थाश्च	पदार्थप्रकरणम् द्रव्यप्रकरणम्	९
३.	शब्दान्तगुणाः	गुणप्रकरणम्	९
४.	बुद्धिः, बुद्धिभेदाः, कारणम्, कारणभेदाश्च	गुणप्रकरणम्	५
५.	प्रत्यक्षप्रमाणम्, प्रत्यक्षप्रमा च	साधर्म्यवैधर्म्यपरिचयः	१०
योगः			३८

कक्षा १०

क्र.सं	विषयक्षेत्रगतस्वरूपम्	विषयक्षेत्रम्	अङ्कभारः
१.	पठनबोधः, अनुच्छेदबोधः	गद्यम् (कथा/प्रबन्धः)	३
	मर्मप्रकाशनम्, कथायाः विस्तरणम्, विषयवस्तूनां विश्लेषणम्	गद्यम् (कथा/प्रबन्धः)	५
	कथानुच्छेदरचना	गद्यम् (कथा/प्रबन्धः)	५
	पठनबोधः, अनुच्छेदबोधः	गद्यम् (जीवनवृत्तम्/रूपकम्/प्रवचनम्)	२
	जीवनवृत्तसंवादवक्तृतालेखनक्रमस्य बोधः, तथ्याङ्कबोधः, अनुच्छेदबोधः	गद्यम् (जीवनवृत्तम्/रूपकम्/प्रवचनम्)	४
	मर्मप्रकाशनम्, तथ्याङ्कस्य विस्तरणम्, विषयवस्तूनां विश्लेषणम्, प्रदत्तसूचनाधारेण जीवनवृत्तसंवादवक्तृतालेखनलेखनम्	गद्यम् (जीवनवृत्तम्/रूपकम्/प्रवचनम्)	३
	अन्वयार्थज्ञानम्, पद्यवस्तुबोधः, विषयवस्तूनां सन्दर्भबोधः	पद्यम् (स्तुतिपद्यम्/दार्शनिकपद्यम्/महाकाव्यांशः)	४
२.	मर्मप्रकाशनम्, विषयवस्तूनां विश्लेषणम्, प्रवाचनम्, वस्तुवर्णनम्	पद्यम् (स्तुतिपद्यम्/दार्शनिकपद्यम्/महाकाव्यांशः)	३
	अन्वयार्थज्ञानम्, पद्यवस्तुबोधः, विषयवस्तूनां सन्दर्भबोधः	पद्यम् (स्तुतिपद्यम्/दार्शनिकपद्यम्/महाकाव्यांशः)	२
योगः			३७

कवर्गे नव्यव्याकरणेतरविषयमवलम्ब्य अधीयानानां छात्राणां कृते

१.	निर्धारितानां विषयवस्तूनां परिचयः, अर्थनिर्धारणम्, सूत्रलेखनं प्रदर्शनञ्च,	हलन्तप्रकरणम्	४
	साधितानां सुबन्तपदानां यथायथं वाक्य - प्रयोगनिर्धारणम्, प्रदत्तानां सूत्राणामर्थविवेचनम्,	हलन्तप्रकरणम्	१०

	सूत्रार्थसङ्घटनपूर्विका-स्थितिनिदर्शनपूर्विका च साधुत्वप्रक्रिया	हलन्तप्रकरणम्	१६
२.	निर्धारितानां विषयवस्तूनां परिचयः, अर्थनिर्धारणम्, सूत्रलेखनं प्रदर्शनञ्च, रूपावलिलेखनम्	अव्ययप्रकरणम्	३
	अव्ययपदानां यथायथम् अर्थनिर्धारणेन वाक्य -प्रयोगनिर्धारणम्, प्रदत्तानां सूत्राणामर्थविवेचनम्,	अव्ययप्रकरणम्	५
योगः			३८

कवर्गे नव्यव्याकरणविषयमवलम्ब्य अधीयानानां छात्राणां कृते व्याकरणस्थाने निम्नानुसारेण न्यायविषयस्य मूल्याङ्कनं भवेत् :

क्र.सं	**विषयक्षेत्रगतस्वरूपम्**	**विषयक्षेत्रम्**	**अङ्कभारः**
१	न्यायवैशेषिकशास्त्रयोः प्रथिताः केचन पारिभाषिकशब्दाः विशेषतस्तर्कसंग्रहस्यानुमानखण्डात् समाप्तिपर्यन्तभागेषु प्रयुक्ताः पारिभाषिकशब्दाः ।	परिभाषाप्रकरणम्	४
२.	अनुमानप्रमाणम् ।	अनुमानप्रकरणम्	७
३	हेत्वाभासः	अनुमानप्रकरणम्	७
४	उपमानप्रमाणम् शब्दप्रमाणञ्च	उपमानशाब्दप्रकरणे	६
५.	अयथार्थानुभवः, सुखादिगुणाः, कर्मादिपदार्थाश्च	शेषगुण-शेषपदार्थप्रकरणे	६
योगः			३८

विशिष्टीकरणतालिका

कक्षा : १० **पूर्णाङ्काः ७५**

समयः घण्टात्रयम्

क्र. स.	**विषयक्षेत्रम् (पठनं लेखनञ्च)**	**प्रश्नप्रकृतिः**	**ज्ञानम्** (१×१=१)			**बोधः** (१×१=१)			**शिल्पम्** (१×५=५)			**उच्च- दक्षता** (१×८=८)			**प्रष्टव्याः प्रश्न सङ्ख्याः**	**अङ्क भारः**	**स्पष्टीकरणम्**
			क	**ख**	**ग**	**क**	**ख**	**ग**	**क**	**ख**	**ग**	**क**	**ख**	**ग**			
१.	गद्यम्	ज्ञान-बोध-प्रयोगोच्च-दक्षतात्मकम्	१	-	-	१	-	-	-	१०	-	-	-	८	८	३०	**ज्ञानबोध**क्षेत्रतः- जीवनवृत्ततो ज्ञानसम्बद्ध एकः, रूपकतः कथातो वा बोधसम्बद्ध एकः प्रश्नः । **शिल्प**क्षेत्रतः- वाक्यद्वयस्य संस्कृतान्नेपालिभाषायाम्, वाक्यत्रयस्य नेपालिभाषातः संस्कृतेऽनुवादसम्बद्ध एक प्रश्नः । **अथवा** लिङ्ग-वचन-पुरुष-काल-वाच्य-कारक-विभक्तीराधृत्य यथानिर्देशमुत्तरदानसम्बद्ध उपप्रश्नपञ्चकात्मक एकः प्रश्नः । प्रबन्ध-जीवनवृत्त-रूपक-प्रवचनेभ्यो विषयवर्णनात्मक एकः प्रश्नः । **उच्चदक्षता**क्षेत्रतः- कथातो विषयविवेचन-चरित्रवैशिष्ट्यप्रकाशन-कथासारलेखन-सन्देशप्रकाशनसम्बद्ध उपप्रश्नद्वयात्मक एकः प्रश्नः । **अथवा** सूत्राधृतजीवनवृत्त-कथालेखनसम्बद्धो विषयाधृतप्रबन्धलेखनसम्बद्धो वा एकः प्रश्नः ।
२.	पद्यम्	ज्ञान-बोध-प्रयोगोच्चदक्षतात्मकम्	१	-	-	२	-	-	-	५	-	-	-	८	५	१६	**ज्ञानबोध**क्षेत्रतः- निर्दिष्टच्छन्दसो लक्षणलेखनसम्बद्ध एकः, निर्दिष्टच्छन्दस उदाहरणलेखनसम्बद्ध एकः, नीतिपद्यतः पदस्य पर्याय-व्युत्पत्ति-सन्धिनिर्देश-सन्धिविधान-लिङ्गनिर्देशसम्बद्ध एकः प्रश्नः । **शिल्प**क्षेत्रतः- निर्दिष्टपद्यस्यान्वय-सरलार्थ-भावार्थलेखन-प्रेरकपक्षसूत्रीकरणसम्बद्धोपप्रश्नद्वयात्मकः प्रदत्तपद्याधृतप्रश्नोत्तरणसम्बद्धो वा एकः प्रश्नः ।

																	उच्चदक्षताक्षेत्रतः- काव्य-दार्शनिकपद्यतः सप्रसङ्गव्याख्यालेखनसम्बद्ध एकः प्रश्नः ।
३.	व्याकरणम्	ज्ञान-बोध-प्रयोगोच्च-दक्षतात्मकम्	३	-	-	३	-	-	-	२५	-	-	-	८	१२	३९	**ज्ञानबोध**क्षेत्रतः- हलन्तपुँल्लिङ्गप्रकरणस्य जान्तशब्दान्तभागतो ज्ञानसम्बद्धः एकः, बोधसम्बद्धौ द्वौ चेति कृत्वा त्रयः प्रश्नाः । हलन्तपुँल्लिङ्गप्रकरणस्य दान्तशब्दादिभागतो ज्ञानसम्बद्धः एकः प्रश्नः । हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणतो बोधसम्बद्ध एकः प्रश्नः । हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणतो ज्ञानसम्बद्ध एकः प्रश्नः । **शिल्प**क्षेत्रतः- हलन्तपुँल्लिङ्गप्रकरणस्य दान्तशब्दादिभागतः ससूत्रं प्रयोगसिद्धिप्रक्रियाप्रदर्शनसम्बद्ध एकः, शब्दरूपावलिलेखनसम्बद्धः सूत्रकार्यलेखनसम्बद्धः कार्यविधायकसूत्रलेखनसम्बद्धः सूत्र-परिभाषार्थलेखनसम्बद्धः शङ्कासमाधानसम्बद्धो वोपप्रश्नद्वयात्मक एकः प्रश्नः । हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणतः ससूत्रं प्रयोगसिद्धिप्रकारलेखनसम्बद्ध एकः प्रश्नः । हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणतः विशेषसूत्रप्रदर्शनपुरःसरं रूपसिद्धिप्रकारनिदर्शनसम्बद्ध एकः प्रश्नः । अव्ययप्रकरणतोऽव्ययस्य लक्षणार्थपर्यायलेखनसम्बद्धोऽव्ययपदस्य वाक्ये प्रयोगनिदर्शनसम्बद्धोऽव्यसंज्ञाविधायकसूत्रलेखनसम्बद्धो वोपप्रश्नपञ्चात्मको वा निर्दिष्टकारिकाव्याख्यानसम्बद्धः ससूत्रमव्ययस्य पदत्वसाधनसम्बद्धो वा एकः प्रश्नः । **उच्चदक्षता**क्षेत्रतः- हलन्तपुँल्लिङ्गप्रकरणस्य जान्तशब्दान्तभागतः सूत्रार्थसङ्घटनपुरःसरं प्रयोगसिद्धिप्रकारप्रदर्शनसम्बद्धो वैकल्पिकैकप्रश्नसहित एकः प्रश्नः ।
योगः			५			६				४०				२४	२२	७५	

कवर्गे नव्यव्याकरणविषयमवलम्ब्य अधीयानां छात्राणां कृते व्याकरणस्थाने न्यायविषयस्य निम्नाङ्किता विशिष्टीकरणतालिका अवलम्बनीया

क्र.स.	विषयक्षेत्रम् (पठनं लेखनञ्च)	प्रश्नप्रकृतिः	ज्ञानम् (१×१=१)			बोधः (१×१=१)			शिल्पम् (१×५=५)			उच्च- दक्षता (१×८=८)			प्रष्टव्याः प्रश्न सङ्ख्याः	अङ्क भारः	स्पष्टीकरणम्
			क	ख	ग	क	ख	ग	क	ख	ग	क	ख	ग			
१.	न्यायवैशेषिकशास्त्रयोः प्रथिताः केचन पारिभाषिकशब्दाः	ज्ञान-बोधात्मकम्	२	-	-	२	-	-	-	-	-	-	-	-	४	४	**ज्ञानबोध**क्षेत्रतः- ज्ञानात्मकौ द्वौ, बोधात्मकौ द्वौ चेति कृत्वा चत्वारः प्रश्नाः ।
२.	अनुमानप्रमाणम्	प्रयोगोच्चदक्षतात्मकम्	-	-	-	-	-	-	-	५	-	-	-	८	२	१३	**शिल्प**क्षेत्रतः- प्रयोगात्मकशिल्पप्रदर्शनसम्बद्ध एकः प्रश्नः । **उच्चदक्षता**क्षेत्रतः- निर्दिष्टविषयवस्तुनः सोदाहणमन्यमतनिरसनपुरःसरञ्च व्याख्या-निरूपण-तर्कोपस्थापन-समालोचनदक्षताप्रदर्शनसम्बद्धो वैकल्पिकैकप्रश्नसहित एकः प्रश्नः ।
३.	हेत्वाभासः	ज्ञान-बोधोच्च-दक्षतात्मकम्	-	-	-	-	-	-	-	१०	-	-	-	-	२	१०	**शिल्प**क्षेत्रतः- पठितविषयवस्तूनां प्रयोगशिल्पप्रदर्शनसम्बद्धौ द्वौ प्रश्नौ ।
४.	उपमानप्रमाणम् शब्दप्रमाणञ्च	बोधप्रयोगात्मकम्	-	-	-	१	-	-	-	५	-	-	-	-	२	६	**बोध**क्षेत्रतः- बोधात्मक एकः प्रश्नः । **शिल्पक्षेत्रतः-** अधीतविषयस्य प्रयोगकौशलप्रदर्शनसम्बद्ध एकः प्रश्नः ।
५.	अयथार्थानुभवः, सुखादिगुणाः, कर्मादिपदार्थाश्च	प्रयोगात्मकम्	१	-	-	-	-	-	-	५	-	-	-	-	२	६	**ज्ञान**क्षेत्रतः- ज्ञानात्मक एकः प्रश्नः । **शिल्प**क्षेत्रतः- प्रयोगात्मक एकः प्रश्नः ।
योगः			२			३				२५				८	११	३९	

द्रष्टव्यः 'क' इत्यनेन अतिलघुप्रश्नो बोध्यः ।

'ख' इत्यनेन लघुप्रश्नो बोध्यः ।

'ग' इत्यनेन सामान्यतया विस्तृतोत्तरापेक्षी (व्याख्यात्मकः) प्रश्नो बोध्यः।

पुनश्च - ज्ञानबोधक्षेत्रात् विकल्परहिताः प्रश्नाः प्रष्टव्याः । शिल्पक्षेत्रात् यथेच्छप्रकरणतः प्रश्नद्वयं संयोज्य आहत्य दश प्रश्नाः प्रष्टव्याश्चेत् उच्चदक्षताक्षेत्रात् यथेच्छं प्रकरणतो द्वौ प्रश्नौ संयोज्य आहत्य चत्वारः प्रश्नाः प्रष्टव्याः । आहत्य तेषु दशसु छात्रैरष्टौ प्रश्नाः समाधेयाश्चेत्पञ्चसु त्रयः प्रश्नाः समाधेयाः ।

निदर्शनप्रश्नाः

संस्कृतभाषाव्याकरणम्

कक्षा १०　　　　**पूर्णाङ्काः** ७५

समयः घण्टात्रयम्

समूहः 'क'

अधस्तनप्रश्नानामविस्तरेणोत्तरं लिखत　　　　**११×१=११**

भाषाखण्डः (सर्वेषां कृते)

१.　कणादेन प्रतिपादितं दर्शनं किम् ?

२.　मालिनीच्छन्दसो लक्षणं लिखत ।

३.　'सोऽकथयत्' इत्यस्य सन्धिं विच्छेदयत ।

४.　पञ्चचामरवृत्तस्योदाहरणं विलिखत ।

५.　'स्वयंकृताः' इत्यस्य व्युत्पत्तिं प्रदर्शयत ।

व्याकरणखण्डः (कवर्गे नव्यव्याकरणेतरविषयमवलम्ब्य अधीयानां छात्राणां कृते)

६.　'एकाचो...' इति सूत्रं पूरयत ।

७.　'ङेप्रथमयोरम्' इति सूत्रेण केषाममादेशो विधीयते ?

८.　'तुदन्ती' इत्यत्र केन सूत्रेण नुमागमो भवति ?

९.　सम्प्रसारणे केषां स्थाने के भाव्यन्ते ?

१०.　नकारान्तशब्देषु जायमानं भ्यामादौ पदसंज्ञाप्रयुक्तं सम्बुद्धिप्रयुक्तं चैकैकं कार्यं लिखत ।

११.　'वाक्षु' इत्यत्र प्रातिपदिकविभक्ती निर्दिशत ।

न्यायखण्डः (कवर्गे नव्यव्याकरणविषयमवलम्ब्य अधीयानां छात्राणां कृते)

६.　पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र साध्यं किम् ?

७.　अन्वयो नाम किम् ?

८.　किन्नाम व्याप्यत्वम् ?

९.　विपक्षः कः ?

१०.　शाब्दबोधे करणं किम् ?

११.　संस्कारः कतिविधः ?

समूहः 'ख'

अधस्तनप्रश्नानां नातिविस्तरेणोत्तराणि लिखत　　　　**८×५=४०**

भाषाखण्डः (सर्वेषां कृते)

१२.　संस्कृतवाक्यस्य नेपालिभाषायां नेपालिवाक्यस्य च संस्कृतेऽनुवादं विधत्त

(क)　मध्यमा जना धनं मानञ्चेच्छन्ति ।

(ख)　गुणाः शत्रोरपि ग्राह्या भवन्ति ।

(ग) बाबुको भन्दा आमाको महत्त्व धेरै हुन्छ ।

(घ) नेपाल प्राकृतिक तथा सांस्कृतिक सम्पदाले धनी देश हो ।

(ङ) तिलिचो संसारको सबैभन्दा उचाइमा रहेको ताल हो ।

अथवा

कोष्ठस्थनिर्देशनानुसारेण वाक्यस्य परिवर्तनं पूरणं वा कुरुत

(क) बालाः शृगालाद् बिभ्यति । (एकवचने)

(ख) गावो वनम् .... । (गम्- लङ्लकारे)

(ग) वयं कवितां शृण्मः । (कर्मवाच्ये)

(घ) शिक्षकः .... गृहकार्यमदात् । (छात्र- सम्प्रदानकारके)

(ङ) .... विना जनोऽन्धो भवति । (विद्या- तृतीयाविभक्तौ)

१३. प्राणायमस्य महत्त्वं वर्णयत ।

अथवा

आहारसंयमाभावस्य हानीः सूत्ररूपेण लिखत ।

१४. (क) अधस्तनपद्यस्य अन्वयं लिखत

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोस्त्वकर्मणि ॥

(ख) प्रदत्तं पद्यं पठित्वा तदनुवर्तिनः प्रश्नानुत्तरयत

अधमा धनमिच्छन्ति धनमानौ तु मध्यमाः ।
उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धनम् ॥

(अ) अधमा जनाः किमिच्छन्ति ?

(आ) महतां धनं किं विद्यते ?

(इ) ‘धनमानौ’ इति पदस्य विग्रहवाक्यं किम् ?

व्याकरणखण्डः (कवर्गे नव्यव्याकरणेतरविषयमवलम्ब्य अधीयानां छात्राणां कृते)

१५. यूयम्, विदुषः, धीमान्, एषु द्वौ प्रयोगौ ससूत्रं साधयत ।

१६. अस्मद्-शब्दस्य सर्वाणि रूपाणि लिखत ।

अथवा

‘अदसोऽसेर्दादु दो मः’, ‘कृदतिङ्’ इत्यनयोः सूत्रयोः सोदाहरणमर्थं लिखत ।

१७. इयम्, अद्भिः, का, एषु द्वयोः ससूत्रं सिद्धिप्रक्रियां दर्शयत ।

१८. कानि, अहोभ्याम्, धनुः, एषु द्वयोः ससूत्रं साधुत्वप्रकारं प्रदर्शयत ।

१९. अधस्तनेष्वव्ययपदेषु पञ्चानामेव वाक्येषु प्रयोगं दर्शयत
नूनम्, दिवा, युगपत्, कृत्वा, नीचैः, मिथ्या, पुरा

न्यायखण्डः (कवर्गे नव्यव्याकरणविषयमवलम्ब्य अधीयानां छात्राणां कृते)

१५. केवलान्वयिनो लिङ्गस्य लक्षणं सोदाहरणं प्रस्तुत ।

१६. शाब्दबोधस्य करणव्यापारौ निर्दिश्य किञ्चनैकमुदाहरणं प्रस्तुत ।

अथवा

जहल्लक्षणाया लक्षणं सोदाहरणं समन्वयं कुरुत ।

१७. सव्यभिचारः कतिविधः ? प्रत्येकमुदाहरणं लिखत ।

१८. असिद्धभेदान् प्रस्तुत्य स्वरूपासिद्धस्य दृष्टान्तं दत्त ।

१९. कर्मभेदान् प्रस्तुत्योत्क्षेपणस्य लक्षणं लिखत ।

समूहः 'ग'

अधस्तनप्रश्नानामुत्तराणि लिखत **३×८=२४**

भाषाखण्डः (सर्वेषां कृते)

२०. (क) पाठस्थपौराणिककथायाः सारांशं लिखत ।

(ख) पाठस्थनीतिकथायाः सन्देशं प्रकाशयत ।

अथवा

प्रदत्तानि सूत्राण्याधृत्य जीवनवृत्तं रचयत

प्रसिद्धनाम - डा. स्वामी प्रपन्नाचार्यः

पूर्वाश्रमनाम - काले राई

जन्म - १९८० तमस्य वैक्रमाब्दस्य कार्तिकमासस्य ३ तमे दिनाङ्के

जन्मस्थानम् - पाँचथरजनपदस्य लालीखर्क, वरडाँडा

मातापितरौ - दिलकुमारी/धम्बे राई

औपचारिकी शिक्षा - विद्यावारिधिपर्यन्तम्, वनारससंस्कृतविश्वविद्यालयतः । वयसस्त्रिंशद्वर्षादध्ययनमारब्धम् ।

अध्ययनस्य मूलक्षेत्रम् - वेदान्तदर्शनम्

प्रसिद्धिः - संस्कृतसेवी, आध्यात्मिकानुसन्धाता, सामान्यजनजीवने प्राचीनस्यार्यदर्शनस्य प्रस्तोता, सन्न्यासी, आध्यात्मिको नेता

प्रकाशितकृतयः - वेदमा के छ ?, सन्मार्गदर्शनम्, प्राचीन हिन्दुविज्ञान, प्राचीन किरात इतिहास, मानवअधिकार हनन के हो ? कार्तवीर्योदयमहाकाव्यम् इत्यादि ।

प्रेरककर्माणि - सकलपारिवारिकबन्धेभ्यो मुक्तो भूत्वा परोपकारायैव स्वजीवनस्य समर्पणम्, धर्मसंस्कृतेः संरक्षणाय प्रचाराय च महद्योगदानम्, पौरस्त्यदर्शनस्य प्रचारः ।

मानपदव्यः - मदनपुरस्कारः, पाणिनिपुरस्कारः, गुणराजपुरस्कारः, आदिशङ्कराचार्यपुरस्कारः, अन्येऽपि विविधपुरस्काराः ।

ब्रह्मलीनः - २०७२ तमस्य वैक्रमाब्दस्य भाद्रमासस्य ४ तमे दिनाङ्के ।

२१. अधस्तनपद्यस्य सप्रसङ्गं व्याख्यां कुरुत

धूमज्योतिः सलिलमरुतां सन्निपातः क्व मेघः
सन्देशार्थाः क्व पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः ।
इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे
कामार्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु ॥

व्याकरणखण्डः (कवर्गे नव्यव्याकरणेतरविषयमवलम्ब्य अधीयानां छात्राणां कृते)

२२. चतुर्ण्णाम्, राज्ञः, मघोनः, एषु द्वौ प्रयोगौ ससूत्रं साधयत ।

अथवा

विश्वौहः, एभिः, हे अनड्वन्, एषु द्वयोः प्रयोगयोः सूत्रार्थसङ्घटनपूर्वकं साधनं विधत्त ।

न्यायखण्डः (कवर्गे नव्यव्याकरणविषयमवलम्ब्य अधीयानां छात्राणां कृते)

२२. पञ्चावयववाक्यानि कानि सोदाहरणं प्रस्तुत ।

अथवा

स्वार्थानुमितेः क्रममुदाहरणसहितं लिखत ।

-o-